

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาเรื่องบทบาทผู้หญิงกับรูปแบบการจัดการพืชพื้นบ้านกรณีศึกษาบ้านใหม่สันติสุข กิ่งอำเภอภูเพียง จังหวัดน่าน มีจุดเน้นที่ระบบความคิดเรื่องบทบาทของผู้หญิงและรูปแบบการจัดการพืชพื้นบ้านในระดับท้องถิ่น ดังนั้นจึงจำเป็นต้องเอาบางจุดจากแนวคิดทฤษฎีจากเอกสารที่ได้มีผู้ศึกษาไว้แล้ว มาประกอบการวิจัยครั้งนี้ คือ

1. แนวความคิดเกี่ยวกับสถานภาพของผู้หญิงไทย
2. แนวความคิดเรื่องบทบาทหญิงชายในสังคมเกษตรยังชีพ
3. แนวความคิดเกี่ยวกับผู้หญิงกับการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

และสิ่งแวดล้อม

3.1 บทบาทผู้หญิงกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม

3.2 ผู้หญิงกับการผลิต

3.3 ผู้หญิงกับการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ

4. แนวความคิดเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม

5. แนวความคิดเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่นของผู้หญิงกับการอนุรักษ์ทรัพยากร

ธรรมชาติหลากหลายทางชีวภาพ

6. แนวความคิดเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน

7. แนวความคิดเรื่องการมีส่วนร่วม

แนวความคิดเกี่ยวกับสถานภาพของผู้หญิงไทย

องค์การสหประชาชาติ ได้กล่าวว่าปัญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน และปัญญาสหประชาชาติบทที่ว่าด้วยการจัดการ ถูก กัด และกัดกันหญิง แสดงให้เห็นประจักษ์ว่า มนุษย์ทุกคนนั้นเกิดมาด้วยความเป็นอิสระเสรีและเสมอภาคกันในเกียรติศักดิ์และสิทธิไม่ว่าจะเป็นเพศใด (องค์การสหประชาชาติ, ม.ป.ป, หน้า 3) ดังนั้นข้อความตอนหนึ่งของกฎบัตรสหประชาชาติที่แสดงให้เห็นถึงความปรารถนาร่วมกันในอนาคตที่จะส่งเสริมเสมอภาคในสิทธิของบุรุษและสตรีว่า

“เราบรรดาประชาชนแห่งสหประชาชาติได้ตั้งเจตจำนง...ที่จะยืนยันความเชื่อมั่นในสิทธิมนุษยชนอันเป็นหลักมูลในเกียรติศักดิ์และคุณค่าของมนุษย์บุคคล ในสิทธิอันเท่าเทียมกันของบุรุษและสตรีและของประชาชาติใหญ่น้อย” (บุญยงค์ เกตุเทศ, 2532, หน้า 1)

หลักเกณฑ์ที่ยืนยันไว้ในกฎบัตรถึงความเชื่อมั่นในสิทธิมนุษยชนและความเท่าเทียมกันระหว่างชายหญิงเช่นนี้ ทำให้ผู้วิจัยมีความคิดว่า การยึดถือปฏิบัติในชีวิตจริงนั้น สตรีได้เคยมีสิทธิอันชอบธรรม ซึ่งมีผลทำให้สถานภาพของสตรีมีความมั่นคงทัดเทียมกับบุรุษทั้งในด้านการดำรงชีวิตของตน และการอยู่ร่วมในสังคม เนื่องจากมีคำกล่าวถึงคตินิยมของสตรีโดยทั่วไปแต่เดิมนั้นว่า เมื่อน้อยอยู่ในความปกครองของบิดามารดา เมื่อสมรสออกเรือนแล้วอยู่ในความปกครองของสามี และเมื่อชราภาพอยู่ในความดูแลของบุตร ซึ่งเห็นได้ว่าสตรีไม่มีอิสระภาพเป็นของตนเอง โดยสมบูรณ์เลยตลอดอายุขัย นอกจากนี้ยังมีความเปรียบไปในทำนองกังวลอีกว่า

“ลูกผู้หญิงซึ่งมีอายุควรมีคู่ไม่มีคู่ย่อมเป็นเช่นก้อนอุบาทว์ห้อยอยู่เหนือหลังคาเรือน”
(พระราชวรราชเจ้าเธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ นิทานเวตาล ม.ป.ป., หน้า 240)

กล่าวกันว่าฐานะความเป็นอยู่ของสตรีไม่ว่าชาติใดย่อมด้อยกว่าบุรุษเสมอ ในอดีตกาลสตรีในประเทศบาบิโลน ราวปี 2445 ก่อนพุทธศักราช พระเจ้าฮัมมูราบี” (The Code of Hammurabi) ซึ่งถือกันว่าเป็นกฎหมายฉบับที่เก่าแก่ที่สุดของโลกที่มีความสมบูรณ์ที่สุดและได้ถือเป็นแบบอย่างของกฎหมายของประเทศต่าง ๆ

ต่อมาในยุคมหากาพย์ก็ยังเห็นอุดมคติอันสูงส่งเกี่ยวกับสถานภาพของสตรีอินเดียว่าได้รับความนิยมนกย่องให้เป็นศูนย์กลางของชีวิตทั้งในครอบครัวและสังคม ไม่มีข้อความตอนใดที่แสดงให้เห็นว่าฐานะของสตรีด้อยกว่าบุรุษ แม้ในสมัยพุทธกาลสตรีอินเดียก็ยังได้รับเกียรติให้บวชได้ แต่เมื่อพิจารณาตามประวัติความเป็นมาของสตรีอินเดีย (บุญยงค์ เกตุเทศ, 2532, หน้า 3) ได้ศึกษาค้นคว้าไว้กลับปรากฏว่า ในสมัยพระเวท (ประมาณ 4,000 ปีมาแล้ว) สตรีมีสภาพเหมือนสัตว์เลี้ยงของบุรุษ โดยบุรุษมีอำนาจจะกระทำอย่างไรก็ได้ เป็นต้นว่าให้ทำงานหนัก ทำทารุณกรรม ตลอดจนจับไปหย่าร้าง เอาตัวไปขาย หรือแม้แต่จะฆ่าเสียเลยก็ย่อมทำได้ ซึ่งแสดงให้เห็นชัดเจนว่าฐานะของสตรีอินเดียตกต่ำมาก ไม่มีสิทธิเสรีภาพหรือไม่ได้รับเกียรติยกย่องสรรเสริญเลย ซึ่งขัดแย้งกับข้อความในคัมภีร์ไตรเพทที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ทรงกล่าวไว้ทั้ง ๆ ที่อยู่ในยุคสมัยเดียวกัน ซึ่งกล่าวถึง “คัมภีร์มนูธรรมศาสตร์” อันเป็นตำรากฎหมายโบราณของอินเดียได้บันทึกสิทธิสตรี การสมรส การหย่าร้าง ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีของสังคมอินเดียไว้ บทบัญญัติในพระคัมภีร์ดังกล่าวมีข้อความที่แสดงให้เห็นว่า สตรีไม่มีสิทธิเสรีภาพเลย ฐานะในทางกฎหมายก็มีลักษณะเป็นเพียงวัตถุสินค้าเท่านั้น ซึ่งขัดแย้งกับคำกล่าวของพระมนูตามที่กล่าวตอนต้นแล้ว

ข้อขัดแย้งทั้งสองประการนี้ ผู้วิจัยจะไม่ลงความเห็นว่าเป็นอย่างไรแต่จะพิจารณา ข้อความอันเป็นหลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์ไตรเพทเป็นสำคัญ เนื่องจากข้อความนี้กล่าวยกย่อง สรรเสริญให้เกียรติสตรีว่ามีความเสมอภาคกับบุรุษในทุกสถาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีการกล่าวขวัญ ถึงภรรยาครั้งแล้วครั้งเล่าว่า “เป็นภาคีผู้เสมอภาค” จึงทำให้คิดว่าในยุคแรกเริ่มแห่งคัมภีร์พระเวท นั้น สตรีน่าจะมีฐานะเท่าเทียมกับบุรุษ ในช่วงระยะหลังต่อมาฐานะของสตรีกลับตกต่ำ ถูก ลิดรอนสิทธิที่พึงจะมีทั้งในทางกฎหมาย สังคม และอื่น ๆ เป็นเหตุให้สตรีหมดอิสระภาพไป พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสันนิษฐานว่า การที่สถานภาพของสตรีอินเดียที่เคย สูงส่งอยู่สมัยหนึ่ง กลับตกต่ำลงเช่นนี้ มีสาเหตุเนื่องจากดินแดนชมพูทวีปตกไปอยู่ในอำนาจของ ชนชาติอื่นซึ่งมีภูมิธรรมต่ำกว่า และชนชาติเหล่านั้นได้นำประเพณีของศาสนาอิสลาม ที่อนุญาต ให้ชายมีภรรยาได้หลายคนเข้าไปเผยแพร่ เป็นเหตุให้เกิดประเพณีกดขี่ กักขังหวงเหวนสตรีขึ้น อันมีผลทำให้สตรีขาดอิสระภาพมาแต่บัดนั้น

ทางด้านจีนโบราณ มีปรากฏหลักฐานในสมัยราชวงศ์โจว (ประมาณ 1543 – 1143) ปีก่อนพุทธศักราช จากหนังสือช้อจิง (The Shih Ching) ซึ่งขงจื้อรวบรวมคำร้อยกรองและ บทเพลงเก่า ๆ อันเป็นแนวความคิดของจีนในสมัยก่อนราชวงศ์โจว หลักฐานนี้แสดงให้เห็นว่าจีน ไม่นิยมมีบุตรหญิง ด้วยเหตุที่ลูกหญิงนั้นเมื่อสมรสแล้วต้องตกไปเป็นสมบัติของครอบครัวสามี บิดามารดาไม่มีสิทธิในตัวบุตรนั้นอีก เสฐียร โกเศศ ได้กล่าวถึงคตินิยมของจีนว่า

“...ถือโคตรสกุลข้างฝ่ายพ่ออย่างเดียว (Patrilineal) ว่าเป็นญาติ ส่วนญาติข้างฝ่ายแม่ ถือว่าเป็นคนอื่นไม่ใช่ญาติ ถ้าญาติข้างฝ่ายแม่แม่จะเป็นตายโดยตรง เมื่อตกทุกข์ได้ยากจะมา อาศัยอยู่กับลูกสาว ลูกเขยไม่ได้ ผิดธรรมเนียม ถ้าใครฝ่าฝืนก็ผิดจาริตประเพณี เมื่อแต่งงาน บุตรชาย ญาติข้างฝ่ายเจ้าสาวจะเข้ามาเกี่ยวข้องหรือร่วมในการกินเลี้ยงไม่ได้ ผิดธรรมเนียม เหมือนกัน ถ้าเป็นญาติฝ่ายพ่อจะเป็นปู่ย่าและญาติคนอื่นที่ถือแซ่เดียวกัน ย่อมมีสิทธิอาศัยอยู่ได้ เมื่อจำเป็น และหญิงชายที่ร่วมแซ่เดียวกันจะแต่งงานกันไม่ได้ และหญิงเมื่อแต่งงานแล้วก็ต้องไป อยู่บ้านฝ่ายชาย (Patrilocal) ฝ่ายชายจะไปอยู่บ้านหญิง (Matrilocal) ไม่ได้... (เสฐียร โกเศศ, ม.ป.ป, หน้า 105)

นอกจากคตินิยมดังกล่าวแล้วในด้านการเลือกคู่ครองสตรีจีนไม่มีสิทธิที่จะเลือกคู่ครอง ด้วยตนเอง ต้องมีแม่สื่อหรือบิดามารดาเป็นผู้จัดการให้ และเมื่อสมรสแล้วฐานะในครอบครัวก็ ค้อยกว่าสามีมาก ทั้งนี้เนื่องจากสังคมยกย่องผู้ชาย (เพ็ชรี สุมิตร, 2516, หน้า 25) ยังมีความเชื่อ และคตินิยมอีกหลายประการที่มีผลให้สตรีจีนตกอยู่ในฐานะที่ไม่มีอิสระเป็นตัวของตัวเองเลย ในคำพูดของมารดาเม่งจื้อตอนหนึ่ง ซึ่งได้รับความนิยยกย่องสรรเสริญจากคนทั้งปวง คำพูดนั้น นางได้โต้ตอบกับบุตรชายว่า

“เกิดมาเป็นลูกผู้หญิงไม่ควรจะตัดสินใจอะไรสำหรับตัวเอง เพราะว่าเธอควรจะอยู่ในความปกครองดูแลของบุคคลต่าง ๆ เมื่อยังเป็นเด็กก็ต้องมีความเคารพและอยู่ในโอวาทของผู้ปกครอง เมื่อแต่งงานก็ต้องเชื่อคำแนะนำของสามี เมื่อเป็นหม้ายก็ต้องเชื่อคำเตือนและอยู่ในความดูแลของลูกชาย”

ส่วนสถานภาพของสตรีไทยเรายังแต่โบราณมานั้นมีหลายประการคล้ายคลึงกับสภาพสตรีในประเทศต่าง ๆ ในยุคสมัยดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ดังปรากฏว่า ในสมัยกรุงสุโขทัย สตรีไทยมีสิทธิเสรีภาพเท่าเทียมกับบุรุษหรืออาจจะมากกว่าในบางประการ มีปรากฏหลักฐานในศิลาจารึกตลอดจนใน “มังรายศาสตร์” ซึ่งเป็นกฎหมายที่พระเจ้ามังรายกษัตริย์ไทยผู้ทรงสร้างนครเชียงใหม่ และเป็นกษัตริย์ในสมัยเดียวกับพ่อขุนรามคำแหงมหาราชได้ทรงบัญญัติไว้ ต่อมาในสมัยกรุงศรีอยุธยาฐานะของสตรีโดยทั่วไป ในด้านพฤตินัยมิได้เปลี่ยนแปลงไปจากสมัยกรุงสุโขทัยมากนัก หลักฐานในวรรณคดีหลายฉบับ กล่าวถึงสตรีว่า มีบทบาทในสังคมหลายด้านและมีสิทธิเสรีภาพมากเช่นในลิลิตพระลอภาพย่อกอโลงพระศรีมหาสมุทร โคลงนิราศ ตลอดจนกลอนเพลงยาวและเพลงชาวบ้านต่าง ๆ แต่ฐานะของสตรีในด้านนิตินัยกลับตกต่ำลงกว่าเดิมด้วย ได้มีกฎหมายพระอัยการลักษณะต่าง ๆ เกิดขึ้น เช่น พระอัยการลักษณะฝ่าฝืน พระอัยการลักษณะมรดก ต่างมีบทบัญญัติจำกัดสิทธิสตรีให้ลดน้อยลง ตลอดจนสร้างค่านิยมให้สตรียึดถือปฏิบัติอยู่ในกรอบจารีตประเพณีโดยเคร่งครัด ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากพระมหากษัตริย์ในสมัยนั้นต้องการสร้างความเป็นปึกแผ่นมั่นคงให้แก่ชาติ โดยเฉพาะสภาพความเป็นอยู่ในครอบครัว ประกอบกับมีต่างชาติมาเจริญสัมพันธไมตรีติดต่อกับชาติไทยอยู่เสมอ อาจมีข้อห่วงเกรงว่าชนชาติจะละทิ้งวัฒนธรรมประเพณีอันดีงามแต่เดิมเสีย จึงตราพระราชบัญญัติเพิ่มขึ้น เช่น พระราชบัญญัติห้ามสตรีไทยเสพเมถุนกับชาวต่างประเทศ (บุญยงค์ เกตุเทศ, 2532, หน้า 6)

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งนับเป็นสมัยแรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ที่ไทยได้ทำสัญญาการค้ากับประเทศในยุโรป วัฒนธรรมตะวันตกก็ได้เริ่มแพร่เข้าสู่ประเทศไทยด้วยอีกวาระหนึ่ง สตรีไทยบางคนในสมัยนี้จึงมีโอกาสเรียนรู้วิชาหนังสือและขนบธรรมเนียมราชการเช่นเดียวกับชาย นอกจากนี้ก็มีสตรีมีชนชั้น คือ นางบริดเลย์ แมททูน และนางโยนส์ ตลอดจนนางแอนนาเลียวโนเวนส์มาเป็นครูสอนภาษาอังกฤษให้แก่สตรีไทยในวังหลวงและแม้นอกเมืองหลวง ในปี พ.ศ. 2408 ก็มีการตั้งโรงเรียนสำหรับฝึกการฝีมือให้แก่สตรีและเด็ก นับว่าสตรีในสมัยนี้มีฐานะดีขึ้นกว่าแต่ก่อนบ้าง ในทางกฎหมาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็ทรงโปรดให้ยกเลิกบทบัญญัติ เรื่อง ฝ่าชายเมีย พ่อแม่ชายบุตรเสีย เนื่องจากทรงเห็นว่าไม่ให้ความยุติธรรมแก่สตรี (บุญยงค์ เกตุเทศ, 2532, หน้า 7)

ในสมัยรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงดำเนินตามพระราชบิดา กล่าวคือ ได้ทำนุบำรุงการศึกษาของสตรีให้เป็นปึกแผ่น ทรงสร้างโรงเรียนสำหรับกุลสตรีขึ้นเป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ.2423 โดยรับบุตรหลานของเจ้านายเข้าเรียน และในปี พ.ศ. 2444 ก็โปรดฯ ให้ตั้งโรงเรียนสำหรับสตรีขึ้นเป็นบุตรหลานของราษฎรสามัญขึ้นอีก ซึ่งแสดงให้เห็นว่าสตรีไทยเริ่มมีสิทธิในด้านการศึกษาอบรมได้ใกล้เคียงกับชาย การที่ทรงวางรากฐานสร้างสถานภาพสตรีให้ดีขึ้นด้วยวิธีการให้การศึกษาแก่สตรี อันเป็นเรื่องสำคัญนี้ นับได้ว่าเป็นพื้นฐานในเรื่องสิทธิและหน้าที่ของสตรีในสังคมในเวลาต่อมา (บุญยงค์ เกศเทศ, 2532, หน้า 7)

ในสมัยรัชกาลที่ 6 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมอย่างทีละอ้อมเสี้ยว เพื่อเปิดโอกาสให้สตรีมีบทบาทในทางสังคมมากยิ่งขึ้น ทรงนำแบบวัฒนธรรมตะวันตกบางประการมาใช้ในการปรับปรุงประเทศ ส่วนในด้านการยกฐานะสตรีไทย พระองค์ทรงสนับสนุนทั้งในด้านการศึกษา การสังคม และนอกจากนี้ในทางกฎหมาย พระองค์ก็ทรงพระราชดำริที่จะให้ยึดถือแบบ “ผิวเดียวเมียวเดียว” แบบวัฒนธรรมยุโรป และทรงแพร่ความคิดนี้ในพระราชนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ ของพระองค์อยู่เสมอ โดยทรงกล่าวว่า

“...มีผู้พูดกันอยู่หลายคนว่า ถึงเวลาแล้วที่ไทยเราควรจะใช้ธรรมเนียมมีเมียคนเดียว, แต่ก็ดูไม่มีใครเต็มใจจะเป็นผู้ริเริ่มถือธรรมเนียมนั้น โดยเคร่งครัดเลย แม้ผู้ที่ได้ไปเรียนยุโรปกลับมา ก็มีเมียมาก ๆ เหมือนกัน เพราะฉะนั้นจะหวังความเปลี่ยนแปลงจากคนพวกที่เรียกว่า “หัวนอก” อย่างไรได้ ใครมีเมียคนเดียวออกจะถูกหาว่าเป็นคนโง่ด้วยซ้ำ การมีเมียหลาย ๆ คนไม่ทำให้ต้องรับความเสื่อมเสียอย่างไรเลย...ฉะนั้น จะมีที่หวังอยู่ที่แต่ที่ตัวผู้หญิงเองเท่านั้น ถ้าเมื่อไรผู้หญิงไทยที่ดี ๆ พร้อมใจกันตั้งกติกาไม่ยอมเป็นเมียคนที่เล็งผู้หญิงไว้อย่างเลื่องไก่เป็นฝูง ๆ เท่านั้นแหละ, ผู้ชายพวกมักมากในกามจึงจะต้องกลับความคิดและเปลี่ยนความประพฤติ”

ข้อความข้างต้นแสดงว่า พระองค์ทรงมีทัศนคติที่ดีต่อสตรีโดยไม่อยากให้สตรีต้องตกอยู่ในสถานะเช่นนี้ ฉะนั้น จึงได้ทรงพยายามหาหนทางช่วยยกฐานะสตรีเป็นลำดับมา

ในปัจจุบันนี้ สตรีไทยได้รับสิทธิเท่าเทียมกับบุรุษในเกือบทุกด้านเป็นต้นว่า ด้านการเมือง สังคม การศึกษา ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า เรื่อง ที่เกี่ยวกับสิทธิความเสมอภาคกับบุรุษนั้น สตรีไทยมีความก้าวหน้ายิ่งกว่าสตรีชาติอื่น ๆ อีกหลายชาติ แต่อย่างไรก็ดียังคงมีกฎหมายที่ตลอดจนบทบัญญัติบางประการในกฎหมายที่จำกัดเปลี่ยนแปลงไป ฉะนั้น จึงได้มีการเรียกร้องสิทธิกันขึ้น เช่น ในเรื่องการประกอบอาชีพมีบทบัญญัติในกฎหมายระเบียบข้าราชการพลเรือน ฉบับ พ.ศ. 2495 ทำให้สตรีไทยมีโอกาสประกอบอาชีพได้ทัดเทียมกับบุรุษอยู่บ้าง (จิระภา รัตนวิบูลย์, 2512, หน้า 6) แต่ในบางกรณีก็มิได้รับพิจารณาแก้ไขตามคำเรียกร้อง เช่น บทบัญญัติในประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ที่ว่าด้วยเรื่องสินส่วนตัว สินบริภคณ์ การทำนิติกรรม และ

กฎหมายอาญาในเรื่องการฟ้องฆ่า ซึ่งสตรีไทยกลุ่มหนึ่งได้เสนอเรื่องราวขอให้มีการพิจารณาแก้ไขอีกเช่นกันในต้นปี พ.ศ. 2512 ในหนังสือพิมพ์รายวันที่ออกในเดือนเมษายน, พฤษภาคม หลายฉบับ เช่น ชาวไทย, พิมพ์ไทย, สยามรัฐ, เคลลิวส์ ได้ตีพิมพ์เรื่องนี้พร้อมทั้งนำข้อคิดเห็นของนักกฎหมาย นักการเมือง และนักธุรกิจมาแสดงไว้ด้วยอย่างกว้างขวาง ในคำร้องเรียนนั้นอ้างถึงบทบัญญัติดังกล่าวว่าสตรีถูกกีดกัน และจำกัดสิทธิจนไม่ได้รับความเป็นธรรม อ้างแล้ว

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (2515, หน้า 325) ได้ทรงศึกษาถึงฐานะของสตรีไทยโดยเปรียบเทียบกับฐานะของสตรีในต่างประเทศทั้งในด้านบทบัญญัติที่มีในกฎหมายและในด้านพฤติกรรมทั่วไป ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีสรุปได้ว่า สถานภาพของสตรีไทยนั้น ต่ำกว่าสตรีชาติอื่นทั้งในแถบเอเชียและยุโรป แม้กระนั้นก็ตาม ยังทรงมีพระราชวินิจฉัยเห็นว่าควรจะให้ขนบธรรมเนียมและกฎหมายในบางประการอีก เพื่อฐานะความเป็นอยู่ของสตรีจะได้ดีขึ้น โดยเฉพาะเรื่องหัวเดีวเมียเดีว นอกจากนี้ยังทรงแสดงทัศนะในเชิงยกย่องสตรีไว้ดีกว่าสถานภาพของสตรีนั้นเป็นเครื่องหมายแห่งความรุ่งเรืองของสังคม

ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช (2510, หน้า 8) ได้ศึกษาเรื่องหน้าที่บางประการของสตรีไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งปรากฏว่าในยามสงคราม สตรีต้องเป็นทหารและออกรบเข้าศึกเคียงบ่าเคียงไหล่กับบุรุษ ด้วยเหตุนี้สตรีไทยในสมัยนั้นจึงต้องไว้ผมสั้นและแต่งกายให้มีลักษณะคล้ายบุรุษ ทั้งนี้อาจเป็นการป้องกันสวัสดิภาพทางเพศด้วย

บุญยงค์ เกศเทศ (2532, หน้า 11) ได้ศึกษาถึงสิทธิของสตรีในกฎหมายไทยตามที่มีบันทึกไว้ในประมวลกฎหมายตั้งแต่เดิมนั้น ปรากฏว่า สตรีมีแต่ภาระและหน้าที่ ส่วนสิทธินั้นแทบจะไม่มีเลย สภาพของสตรีอยู่ในลักษณะเหมือนทรัพย์สินของชายผู้เป็นสามีเท่านั้น นอกจากนั้นยังให้สิทธิชายในการมีภริยาได้หลายคน มีอำนาจจะเขียนคำสั่งสอนภริยาได้ โดยมีเงื่อนไขว่ามีให้กระดุกแขนขาหัก สำหรับประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ที่ว่าด้วยครอบครัวและมรดกในส่วนที่เกี่ยวกับสิทธิของสตรีนั้นมีทั้งส่วนเด่นและด้อย ซึ่งสมควรจะได้แก้ไขบทบัญญัติบทประการให้เกิดความเป็นธรรมขึ้น

จิระภา รัตนวิบูลย์ (2512, หน้า 26) ได้ศึกษาเรื่องสิทธิของสตรีในด้านการประกอบอาชีพราชการ ซึ่งปรากฏว่าระเบียบข้าราชการพลเรือน พ.ศ. 2479 มีบทบัญญัติห้ามสตรีรับราชการในตำแหน่งต่าง ๆ และเมื่อมีการร้องเรียนเพื่อขอความเป็นธรรม จึงได้มีการแก้ไขกฎหมายฉบับนั้นขึ้นในปี พ.ศ. 2495 ทำให้สตรีได้รับสิทธิเพิ่มขึ้น แต่อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาค้นคว้าและพิจารณาบทบัญญัติที่มีในกฎหมาย กฎของกระทรวงทบวงกรม และจารีตประเพณีแล้ว ปรากฏว่ายังให้สิทธิเสรีภาพแก่ชายมากกว่าสตรีอยู่ ในเรื่องการประกอบอาชีพการดำรงตำแหน่งต่าง ๆ ในองค์การของรัฐบาล

สังข์ พัทธโนทัย (2513) ได้ศึกษาฐานะของสตรีไทยตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน โดยศึกษาจากกฎหมายฉบับต่าง ๆ ของไทยเท่าที่มีอยู่ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมา ตลอดจนพระราชกำหนด ประกาศ พระราชบัญญัติต่าง ๆ และหลักฐานบางประการที่ชาวต่างประเทศเขียนบันทึกไว้ พร้อมทั้งได้นำคัมภีร์มานุษยวรรณศาสตร์และอรรถศาสตร์ของอินเดียมาเทียบเคียงด้วย ซึ่งคัมภีร์ที่อ้างถึงนี้กล่าวว่าเป็นพื้นฐานแบบฉบับของกฎหมาย ขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวไทยมาแต่โบราณกาล และยังมีอิทธิพลครอบคลุมไปถึงประเทศในภูมิภาคทั้งในแถบตะวันออกและตะวันตกอีกด้วย ซึ่งสรุปได้ว่าฐานะความเป็นอยู่ของสตรีไทยในอดีตนั้นด้อยกว่าบุรุษมาก พิจารณาแล้วเกือบจะไม่มีสิทธิอะไรเลย แต่ค่อยพัฒนาขึ้นเป็นลำดับมาจนกระทั่งในปัจจุบันเกือบจะมีฐานะเทียมกับบุรุษแล้ว

เรื่องอุไร กุศลาสัย (2513, หน้า 10) ได้ศึกษาคติธรรมเกี่ยวกับสถานะของสตรีจากจารีตประเพณีและศาสนา โดยศึกษาค้นคว้าในเชิงเปรียบเทียบสถานภาพของสตรีในแถบประเทศทางตะวันออกด้วยกัน ได้แก่ ไทย จีน อินเดีย โดยสรุปว่าทั้งสตรีไทย จีน และอินเดีย มีส่วนคล้ายคลึงกันอยู่บ้างบางประการเนื่องจากได้รับอิทธิพลต่อกัน แต่สตรีไทยมีคตินิยมดีกว่ากล่าวคือทั้งอินเดียและจีนไม่นิยมบุตรหญิง เพราะถือคติว่าเมื่อสมรสแล้วต้องไปอยู่กับสามี ซึ่งบิดามารดาไม่มีสิทธิในตัวอีก ส่วนคตินิยมของไทยนั้น การมีบุตรหญิงหรือชายมีค่าเท่ากัน

บุญยงค์ เกศเทศ (2532, หน้า 16) ได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับความประพฤติกและการสมรสของสตรีไทยในปัจจุบัน โดยเปรียบเทียบกับสตรีไทยโบราณ โดยอ้างถึงวรรณคดีนิราศของสุนทรภู่บางตอนและเอกสารทางประวัติศาสตร์มาประกอบด้วย สรุปว่าสตรีโบราณประพฤติกปฏิบัติถูกต้องทำนองคลองธรรม และรักศักดิ์ศรีกว่าปัจจุบัน โดยเฉพาะในการสมรสกับชาวต่างชาติซึ่งปฏิบัติกันอยู่โดยทั่วไปในขณะนี้ การปล่อยตัวของสตรีในยุคใหม่ที่ไม่รักเกียรติทำให้คุณค่าของสตรีต่ำลง การมีลูกเกิดมาแต่ไม่มีพ่อหรือมีลูกที่รูปร่างลักษณะแปลกกว่าคน ไทยทั้งหมดอันจะเป็นปัญหาสังคมต่อไป

พิทยา สายหู (2515, หน้า 34-35) ได้ศึกษาถึงพฤติกรรมทางเพศ ซึ่งมีกฎเกณฑ์กำหนดไว้ในกฎหมาย สรุปได้ว่า สภาพสังคมไทยไม่ให้ความสำคัญขุดิธรรมในเรื่องนี้ กล่าวคือ หญิงมีสามีหลายคนไม่ได้ แต่ชายมีภรรยาได้หลายคน และมีบทกำหนดลักษณะหญิงที่เรียก “เมีย” ว่ามีถึง 3 ประเภท คือ (1) เมียกลางเมือง (2) เมียกลางนอก (3) และเมียกลางทาสี อันเป็นเหตุให้ขุนนางสมัยก่อนมีภรรยาได้ครบทั้ง 3 ประเภท ซึ่งแสดงถึงความลำเอียงในเรื่องสิทธิระหว่างเพศ

จากเอกสารที่เกี่ยวข้องเหล่านี้จะเห็นได้ว่า ผู้ศึกษาแต่ละท่านพิจารณาสถานภาพของสตรีในแง่มุมต่าง ๆ กันตามประสบการณ์และความสนใจ ซึ่งมีทั้งการเสนอข้อเท็จจริง และแสดงข้อคิดเห็นที่แตกต่างกันไปตามสถานการณ์แต่ละช่วงของการพัฒนาประเทศ

แนวความคิดเรื่องบทบาทหญิงชายในสังคมเกษตรกรรมยังชีพ

บทบาทหญิง - ชาย ในสังคมเกษตรกรรมยังชีพ วิฑูรย์ ปัญญากุล และตรีศดา ตริมรรคา (2539, หน้า 38) ได้เสนอว่า หญิง - ชายเป็นองค์ประกอบพื้นฐานของครอบครัว หน่วยครอบครัวนี้มีบทบาทหน้าที่ ในหลายด้านโดยทั่วไป นักมานุษยวิทยาและสังคมวิทยา มักจะมองครอบครัวในฐานะหน่วยทางสังคม โดยอาศัยลักษณะความสัมพันธ์ ในด้านการบริโภค เช่น อยู่บ้านหลังคาเดียวกัน หรือทานอาหารจากเตาหุงข้าวเดียวกัน ในขณะที่นักเศรษฐศาสตร์จะให้ความสนใจกับครอบครัวเกษตรกรในฐานะหน่วยการผลิต และหน่วยการบริโภคในเวลาเดียวกัน เพราะไม่มีครอบครัวใดที่สามารถบริโภค โดยไม่ทำการผลิตหรือทำการผลิตโดยไม่บริโภค ดังนั้นจึงมีการศึกษาบทบาท หญิง - ชาย จึงจำเป็นต้องทำความเข้าใจกับบริบทครอบครัว ทั้งในฐานะการผลิตและการบริโภคควบคู่กัน

ดังนั้น การผลิตและการบริโภค สามารถแบ่งกิจกรรมต่าง ๆ ของครอบครัวได้เป็น 5 ส่วนที่สำคัญ คือ

- การผลิตทางการเกษตรเพื่อการพาณิชย์
- การผลิตเพื่อการยังชีพ ในครัวเรือน
- การผลิตทรัพยากรมนุษย์ (เช่น การตั้งครุฑ เลี้ยงเด็ก สอนฝีมือ/ทักษะในการทำงาน)
- กิจกรรมส่วนตัวในภาคธุรกิจนอกระบบเศรษฐกิจ(Self-employment informal sector) เช่น การแปรรูป การตลาด
- แรงงานรับจ้าง (ทั้งในและนอกภาคเกษตร)

ในกิจกรรมทั้ง 5 ประการนี้ ผู้วิจัยเห็นว่า สังคมแต่ละสังคม จะกำหนดบทบาทของหญิง - ชาย ว่าแต่ละเพศ จะต้องทำหน้าที่รับผิดชอบในเรื่องใดบ้าง บทบาทของ หญิง - ชาย จึงมีความเฉพาะเจาะจงกับเพศใดเพศหนึ่ง บางที่เรียกว่า “หน้าที่ตามจารีตประเพณี” ซึ่งอาจเป็นกิจกรรมที่ไม่อาจให้อีกฝ่ายเข้ามาทดแทนได้ และกิจกรรมบางอย่าง ที่อีกฝ่ายสามารถเข้ามาช่วยทำแทนได้ในกรณีที่ยจำเป็น ซึ่งโดยทั่วไป หลักการในการจัดแบ่งหน้าที่ตามจารีตของแต่ละเพศได้แก่

1. งานที่กำหนดว่าควรเป็นบทบาทหน้าที่ของผู้ชาย มักจะเป็นงานที่พิจารณาจากการใช้แรงงานว่ามีลักษณะดังนี้

- งานที่ต้องใช้แรงงานมากเพราะผู้ชายเป็นผู้ที่มีร่างกายแข็งแรงกว่า เช่น ขุดดิน สร้างบ้าน
 - งานที่มีความเสี่ยง เช่น การล่าสัตว์ เก็บของป่า เดินทางออกนอกชุมชน ขึ้นต้นไม้
2. งานที่กำหนดว่าเป็นบทบาทของผู้หญิง คืองานที่มีการใช้แรงงานน้อย ละเอียดอ่อน โดยมีลักษณะดังนี้
- เกี่ยวข้องกับเด็ก เพราะ ผู้หญิงเป็นผู้ที่ให้กำเนิดทารก และต้องเป็นผู้คอยให้นม และเลี้ยงดูเด็ก แต่การเลี้ยงดูเด็กนี้ไม่จำเป็นต้องเป็นแม่ผู้ให้กำเนิด แต่อาจมีผู้อื่น ๆ เช่น ญาติ แม่มม คอยดูแลแทน แต่ผู้ดูแลนี้ต้องเป็นผู้หญิง
 - เป็นงานที่เกี่ยวข้องกับการดูแลบ้านเรือน เช่น ทำความสะอาดบ้าน
 - เป็นงานที่เกี่ยวข้องกับอาหารของครอบครัว และเตาไฟ เช่น การทำอาหาร การแปรรูป รวมไปถึงการปลูกผักสวนครัว และการเลี้ยงสัตว์ ที่ใช้บริโภค ในครอบครัว
 - เป็นงานละเอียด ที่ต้องใช้ความอดทนและความรอบคอบ เช่น การทอผ้า การเงินของครอบครัว การตลาด การค้า

จะเห็นได้ว่า โดยทั่วไปผู้หญิงมักได้รับการกำหนดบทบาทหน้าที่รับผิดชอบงานหลายด้าน ซึ่งทำให้ผู้หญิงต้องเลือกตัดสินใจในการให้เวลากับงานแต่ละชนิด รวมทั้งระดมทรัพยากรของครอบครัวมา ใช้ในการดำเนินบทบาทหน้าที่ที่แตกต่างกันเหล่านี้ (ทรัพยากรครอบครัว ได้แก่ เวลาของผู้หญิง แรงงานอื่น ๆ ในครอบครัว ที่ดิน เงินทุน) ดังนั้นเราจึงพบว่าผู้หญิงอาจต้องทำงานมากกว่าหนึ่งอย่างในเวลาเดียวกัน หรือเปลี่ยนงาน 2-3 อย่าง กลับไปกลับมา ในช่วงเวลาเดียวกัน แต่ไม่ว่าจะเป็นการทำงานของผู้หญิง - ผู้ชายในลักษณะใด ต่างก็ล้วนมีเป้าหมายที่คล้ายคลึงกันคือ การสร้างหลักประกันในการอยู่รอดของครอบครัว โดยการเลือกกิจกรรมที่ปลอดภัย (Safety First) และไม่ต้องเสี่ยงภัย (Risk Adverse) เพราะครอบครัวไม่อาจทนต่อการล้มเหลวได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งครอบครัวที่ยากจน ยกตัวอย่างเช่น การเลี้ยงทดลองปลูกข้าวแบบใหม่/พันธุ์ใหม่ ที่อาจเพิ่มผลผลิตได้สูงหรือให้ผลผลิตน้อย (ถ้าประสบกับ โรค / แมลง / การขาดแคลนน้ำ) สำหรับการเกษตรกรที่ยากจนซึ่งไม่มีข้าวพอกินแล้ว การเสี่ยงนี้เป็นเรื่องที่เกษตรกรไม่มีทางจะยอม เพราะถ้าล้มเหลว ครอบครัวของเขาอาจไม่มีข้าวไว้กินเลยก็ได้ ดังนั้นครอบครัวจะต้องพยายามสร้างหรือหาหลักประกันในการผลิตสิ่งที่จำเป็นในการยังชีพเอง แม้ว่าจะต้องใช้แรงงานเพิ่มขึ้นอย่างมาก เช่น การเดินไปหาน้ำดื่มจากที่ไกลๆ หรือการทำกับข้าวด้วยเตาถ่าน ซึ่งใช้เวลานาน แทนที่จะซื้อน้ำดื่ม หรือใช้เตาแก๊ส เพื่อประหยัดเวลา และใช้เวลาที่เหลือนั้นไปรับจ้าง หรือหารายได้อื่น

ในขณะเดียวกัน ในสังคมเกษตรกรรมที่ระบบเศรษฐกิจเงินตราได้แทรกซึมเข้าไปจนทำให้เกิดแรงกดดันทางการผลิต/เศรษฐกิจ การจัดสรรแรงงานและทรัพยากรของครอบครัวจะมีความยืดหยุ่นมากขึ้น โดยจะให้ความสำคัญกับ 'ผลตอบแทน' ที่เป็นรายได้ มากขึ้นกว่าการเน้นบทบาทที่ได้รับการจัดแบ่งตามจารีตประเพณีแต่เพียงอย่างเดียว ยกตัวอย่างเช่น ในกรณีชุมชนงานค่อนข้างมาก ดังนั้น ผู้หญิงอาจหยุดพักการทอผ้า และปล่อยให้ผู้ชายอยู่บ้านดูแลลูกและทำอาหารแทน เพื่อเธอจะได้ออกไปรับจ้างทำงานเกี่ยวข้าว ซึ่งมีรายได้ค่อนข้างดี หรือในกรณีของชุมชนอีสานในประเทศไทยเองก็พบว่าเมื่อกลุ่มสตรีได้เริ่มกิจกรรมทอผ้าสำหรับจำหน่าย และปรากฏว่าสร้างรายได้ให้กับครอบครัวอย่างมาก พ่อบ้านหลายคนก็เริ่มช่วยแม่บ้านในการทอผ้าและ/หรือ ทำงาน ครอบครัว ทั้ง ๆ ที่ก่อนหน้านี้ พ่อบ้านเหล่านี้ไม่เคยที่จะลงมือช่วยงานทอผ้าหรืองานบ้านเลย (พลทรัพย์ สวนเมือง และวิภาดา ชัยเวชสกุล, 2534 อ่างในวิฑูรย์ ปัญญากุล และตรียดา ตริมรรดา, 2539, หน้า 29)

การจัดการแรงงานและทรัพยากรในการผลิตนั้นเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ของอำนาจ (Power Relationship) ในระดับครอบครัวและชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อมีการกำหนดขอบเขตความรับผิดชอบของแต่ละเพศอย่างชัดเจน แต่ละเพศย่อมมีแนวโน้ม การให้ความสำคัญกับงานการผลิตในส่วนของตน เป็นพิเศษ (ภูมิปัญญาพื้นบ้านของผู้หญิง, 2538, หน้า 36) เช่น ผู้หญิงซึ่งต้องรับผิดชอบเรื่องการทำอาหารสำหรับครอบครัว อาจต้องการซื้อเตาใหม่มาใช้ ในขณะที่ผู้ชายต้องรับผิดชอบเรื่องการเกษตร อาจต้องการซื้อเครื่องมือการเกษตรแบบใหม่ ดังนั้น การจัดสรรทรัพยากร จึงขึ้นกับอำนาจการต่อรองระหว่างผู้หญิง และผู้ชาย ในครอบครัวนั้น ๆ

ในสังคมการเกษตรที่มีวิธีการผลิตแบบยังชีพนั้น แม้ว่าจะมีกำลังการผลิตที่ต่ำ แต่ใช้ว่าชาวบ้านจะอดอยากยากจน แต่เพราะว่าไม่มีความจำเป็นที่จะต้องทำการผลิตมากเกินกว่าความต้องการบริโภคในครอบครัว จึงทำให้เกษตรกรไม่จำเป็นต้องขวนขวายเพิ่มการผลิตของตนมากเกินไปจนความจำเป็น แต่ในระบบการเกษตรยังชีพนี้ ใช้ว่าเทคโนโลยีการผลิตของเกษตรกรจะหยุดนิ่ง ไม่มีพัฒนาการแต่อย่างใด ในทางตรงกันข้าม เกษตรกรได้พัฒนาปรับปรุงระบบการเกษตรของตนเองอย่างต่อเนื่อง ทั้งในด้านการปรับปรุงพันธุ์พืชและสัตว์ การพัฒนาระบบการเพาะปลูกแบบผสมผสาน และระบบพืชหมุนเวียน โดยเน้นวิธีการผลิตที่กลมกลืนกับระบบนิเวศในท้องถิ่น และสอดคล้องกับเงื่อนไขการบริโภคของชุมชน

Shiva (1989, p. 89) ได้กล่าวถึงระบบเกษตรกรรมพื้นบ้านในสังคมตะวันออกว่า การเพาะปลูกก็คือกระบวนการ พุ่มฟัก ระบบนิเวศ เพื่อธำรงรักษาศักยภาพของธรรมชาติในการผลิตอาหาร โดยยึดหลักของการบำรุงรักษาความอุดมสมบูรณ์ของดินและธรรมชาติเอาไว้ หรือใน

อีกนัยหนึ่ง ระบบการเกษตรยั่งยืนจะต้องเน้นการรักษาสมดุลของวงจรธาตุอาหารและความอุดมสมบูรณ์ของผืนดินและระบบนิเวศ โดยการปลูกพืชแบบผสมผสาน การปลูกพืชหมุนเวียนด้วยพืชตระกูลถั่ว การปลูกพืช-เลี้ยงสัตว์ การไถพรวนแบบตื้นและการใช้ปุ๋ยอินทรีย์

ระบบการปลูกพืชผสมผสานได้พิสูจน์ให้เราแล้วว่า พืชที่ปลูกร่วมกันสามารถเกื้อกูลกัน ทั้งในแง่ของธาตุอาหาร ความชุ่มชื้น และการป้องกันโรค-แมลงระบาด ส่วนการปลูกพืชหมุนเวียนสลับด้วยพืชตระกูลถั่วจะช่วยรักษาความอุดมสมบูรณ์ของผืนดินได้ เพราะพืชตระกูลถั่วจะช่วยตรึงแก๊สไนโตรเจนจากอากาศมาไว้ในปมรากของตัวเอง ซึ่งจะจ่ายเพิ่มปริมาณธาตุอาหารให้กับดินและพืชอื่นๆ ส่วนการปลูกพืช-เลี้ยงสัตว์ร่วมกันนั้นเป็นวิธีการหนึ่งในการรักษาสมดุลของวงจรธาตุอาหาร โดยสัตว์จะกินพืชเป็นอาหาร (เศษพืช หรือวัชพืช) และถ่ายมูล เป็นอินทรีย์วัตถุคืนให้กับผืนดิน ส่วนการไถพรวนดินตื้นๆ จะช่วยลดวัชพืชและเปลี่ยนวัชพืชที่มีอยู่ให้เป็นอินทรีย์วัตถุกับดิน (โดยการเป็นปุ๋ยพืชสด) นอกจากนี้ การไถดินแต่เพียงตื้นๆ จะช่วยรักษาอินทรีย์วัตถุในดินไว้ เพราะการไถพลิกดินลึก จะทำให้อินทรีย์วัตถุทำปฏิกิริยา (ออกซิไดซ์) กับอากาศ จนเกิดการสูญเสียอินทรีย์วัตถุจากดิน

ในระบบการเกษตรพื้นบ้านที่ยั่งยืนนี้ ผู้หญิงเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการรักษาความอุดมสมบูรณ์ของผืนดินและระบบนิเวศการเกษตร ทั้งนี้เพราะผู้หญิงเป็นผู้ที่จัดการระบบการปลูกพืชผสมผสาน และพืชหมุนเวียน เป็นผู้ดูแลความเป็นอยู่และสุขภาพของสัตว์ และเป็นผู้ผลิตปุ๋ยหมักเพื่อนำไปใช้ในการปรับปรุงบำรุงดิน ดังนั้นผู้หญิงจึงเป็นหัวใจและข้อต่อที่สำคัญในวงจรความอุดมสมบูรณ์ของดิน (Shiva 1989, pp. 106-8)

มีปัจจัยหลายประการที่มีอิทธิพลต่อบทบาทหญิง-ชาย ในการเกษตร เช่น วัฒนธรรม วิธีการผลิต ระบบเศรษฐกิจ ระบบปีตุลาธิปไตย เทคโนโลยีการเกษตร หรือแม้แต่โครงสร้างประชากร ดังที่ (Boserup, 1970 อ้างโดย วิฑูรย์ ปัญญากุล , 2539 , หน้า 30) ได้ตั้งข้อสังเกตว่า บทบาท หญิง - ชาย จะมีความแตกต่างกัน้อยลงในสังคม ที่มีประชากรหนาแน่น (และมีระบบเกษตรที่หนาแน่น) เช่น ในแอฟริกา ซึ่งมีประชากรอยู่ไม่หนาแน่นจะมีระบบการเพาะปลูกแบบไร่หมุนเวียน (Shifting hoe Cultivation) ซึ่งผู้ชายจะมีบทบาทเพียงแต่การบุกเบิกกลางที่ดิน ในขณะที่เกษตรที่เหลือทั้งหมด จะเป็นหน้าที่ของผู้หญิง สอนในเขตภูมิภาคเอเชีย ที่มีประชากรอยู่หนาแน่น ระบบการเกษตรจะมีความหนาแน่นขึ้นมาด้วย ผู้ชายก็จะต้องทำงานเกี่ยวข้องกับที่ดินแต่มีการใช้เครื่องมือ เช่น ไถ ส่วนงานที่เหลือ ซึ่งเป็นงานที่ใช้ฝีมือ จะเป็นงานของผู้หญิง

แนวความคิดเกี่ยวกับผู้หญิงกับการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม
 ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในประเทศไทย ปัจจุบันเข้าสู่
 ขั้นวิกฤตอย่างรุนแรง ไม่ว่าจะเป็นปัญหามลพิษ การลดลงของทรัพยากรธรรมชาติและที่สำคัญ
 คือวิกฤตทางด้านสิ่งแวดล้อม ได้ส่งผลกระทบต่อความเป็นอยู่ของมนุษย์โดยตรง ไม่ว่าจะเป็น
 ผลกระทบต่อสุขภาพจากการใช้สารเคมีในการเกษตร ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรดินและน้ำ
 จึงเป็นส่วนสำคัญในฐานะแหล่งผลิตอาหารสำหรับมนุษย์โลก หรือแม้แต่ทรัพยากรทางทะเล
 อันเป็นแหล่งโปรตีนที่สำคัญของมนุษย์ หากทรัพยากรเหล่านี้สูญสิ้นไป ย่อมหมายถึงการ
 สูญสลายของเผ่าพันธุ์มนุษย์ด้วย (กชกร อนุชา, 2539, หน้า 1) ในประเด็นปัญหาเหล่านี้ได้มีการ
 การพูดถึงในระดับท้องถิ่น ระดับประเทศและระดับโลก ที่จะแสวงหาแนวทางในการแก้ไขปัญหาดังกล่าว
 โดยกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มสตรี ซึ่งมีเกือบครึ่งหนึ่งของโลกและมี
 บทบาทที่สำคัญในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

ในประเทศกำลังพัฒนาต่างยอมรับว่าผู้หญิงเป็นผู้ที่มีบทบาทและมีศักยภาพในการ
 พัฒนาชนบท ซึ่งโดยทั่วไปจะพบเห็นผู้หญิงในฐานะผู้มีอำนาจในการตัดสินใจเกี่ยวกับเรื่องของ
 สิ่งแวดล้อม เช่นในภาคเกษตรกรรมผู้หญิงจะมีบทบาทในการจัดการดิน น้ำ รวมไปถึงการใช้ปุ๋ย
 และสารเคมีในการเกษตร หรือบทบาทในฐานะผู้บริโภคในครัวเรือน ไม่ว่าจะเป็นการเลี้ยงสัตว์
 หาพืช จัดหาน้ำสะอาดสำหรับครอบครัว ตลอดจนการดูแลให้การศึกษาของบุตรธิดา (มุลนิธิ
 โลกสีเขียว 2539, หน้า 2) ประเด็นเรื่องผู้หญิงกับสิ่งแวดล้อม เป็นที่ยอมรับกันมากในสาธารณชน
 เมื่อองค์การสหประชาชาติได้กำหนดทศวรรษแห่งสตรีระหว่างปี 1975-1985 (พ.ศ. 2518-2528)
 ในครั้งนั้นได้มีการจัดประชุมขององค์การสหประชาชาติและองค์กรพัฒนาเอกชน ควบคู่กัน ใน
 การประชุมขององค์การสหประชาชาติ เป็นการประชุมเพื่อหาข้อสรุปเกี่ยวกับปัญหาและอุปสรรค
 ที่จะบรรลุปเป้าหมายที่ตั้งไว้ในทศวรรษแห่งสตรี และได้จัดทำแผนสำหรับสตรีถึงปี ค.ศ. 2000
 และในส่วนของการประชุมขององค์กรพัฒนาเอกชน ได้มีการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ ความ
 คิดเห็นระหว่างกลุ่มสตรี ซึ่งการประชุมครั้งนี้บทบาทของสตรีในฐานะผู้จัดการทรัพยากร
 ธรรมชาติในชีวิตประจำวัน และบทบาทในฐานะผู้ดูแลด้านสิ่งแวดล้อม ได้ปรากฏเด่นชัดขึ้นมา

จะเห็นได้ว่า แนวโน้มการมีส่วนร่วมของสตรีในการจัดการและการอนุรักษ์ทรัพยากร
 ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมได้มีการยอมรับมากขึ้น ทั้งในระดับนานาชาติและในประเทศไทย และ
 ขบวนการเรียกร้องสิทธิสตรีได้เกิดขึ้น เนื่องจากปัญหาความเหลื่อมล้ำระหว่างเพศที่ตั้งอยู่บนหลัก
 3 ประการ (กฤตยา อาชวนิจกุล, 2539, หน้า 260)

1. สังคมสัดส่วนบนโลกนี้เป็นสังคมที่มีระบบแบบผู้ชายเป็นใหญ่ ที่เน้นความเชื่อ ค่านิยม วิธีการปฏิบัติมานานับพันปี ทั้งผู้หญิงและผู้ชายล้วนตกอยู่ในระบบทางสังคมแบบผู้ชาย เป็นใหญ่จึงถูกรอบงำเหมือนกัน คิดเหมือนกันว่าบทบาทของผู้ชายมีความสำคัญสูงกว่าบทบาทผู้หญิง

2. ความไม่เท่าเทียมกันระหว่างผู้หญิง-ผู้ชายนั้นดำรงอยู่จริงจึงเป็นผลมาจากโครงสร้างของระบบสังคมแบบผู้ชายเป็นใหญ่เป็นศูนย์กลางความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ควบคุมและครอบงำกิจกรรมทุกประการของผู้หญิง

3. โครงสร้างของสังคมเป็นตัวกำหนดความไม่เท่าเทียมกัน ระหว่างผู้หญิง และผู้ชาย ผ่านระบบความสัมพันธ์เชิงอำนาจของการเข้าถึงและการควบคุมการแบ่งปันทรัพยากร ธรรมชาติและปัจจัยการผลิต (สุธีราและเมทินี อ่างใน รัชนี้ ไชยคำวัง, 2540, หน้า 3-4) กล่าวว่า ผู้หญิงมีบทบาทที่ หลากหลายในการพัฒนาสังคมที่สำคัญคือ

1. ผู้หญิงในฐานะผู้สืบสานค่านิยมและทัศนคติของสังคมจึงเกี่ยวพันกับบทบาท โดยตรงในฐานะแม่ และผู้ให้การศึกษาอบรมบ่มนิสัยและหล่อหลอมทางสังคมต่อลูก และครอบครัวและหากผู้หญิงมีความเข้าใจในเรื่องของความเท่าเทียมระหว่างเพศและเห็นความสำคัญของบทบาทผู้หญิงเองในสังคม ความเข้าใจดังกล่าวจะถูกกำหนดให้กับลูกได้เป็นอย่างดี แต่ถ้ามองว่าผู้หญิงเป็น ช่างเท้าหลังแล้วความไม่เท่าเทียมระหว่างเพศจะยังมีสืบต่อไป

2. ผู้หญิงในฐานะผู้อนุรักษ์สิ่งแวดล้อม มีสายสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นกับสิ่งแวดล้อม จุดเชื่อมที่สำคัญคือคุณภาพของชีวิต (United Nations International Research and Training Institute for the Advancement of Women, 2536) ในฐานะผู้ดูแลครอบครัวผู้หญิงจะเป็นผู้ต่อสู้ เพื่อความอยู่ดีกินดีของครอบครัวและสภาวะแวดล้อมที่เหมาะสม ผู้หญิงยังมีบทบาทมากในด้านการจัดการชุมชน สังคม เศรษฐกิจและศาสนาอีกด้วย

3. ผู้หญิงในฐานะผู้มีส่วนสร้างเศรษฐกิจ ผู้หญิงมีจำนวนครึ่งหนึ่งของกำลังแรงงาน ถึงแม้ผู้หญิงส่วนใหญ่จะประกอบอาชีพเกษตรกรรมเพื่อการยังชีพ แต่ผู้หญิงจำนวนมากก็อยู่ในแรงงานที่รับจ้าง ในปี พ.ศ. 2535 นั้น สินค้าส่งออกประเภทส่วนประกอบอิเล็กทรอนิกส์ และคอมพิวเตอร์ สิ่งทอ และเสื้อผ้าสำเร็จรูป อาหารแช่แข็ง อาหารกระป๋อง อัญมณี รองเท้า เครื่องหนัง ที่นำรายได้ให้แก่ประเทศถึง 400,000 ล้านบาท ซึ่งเป็นปริมาณเท่ากับงบประมาณของประเทศในปีนั้น

นับได้ว่าผู้หญิงมีความสำคัญต่อครอบครัวต่อสังคม ต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างยิ่ง ผู้หญิงทำให้บ้านเป็นบ้าน เป็นศูนย์รวมของชีวิตในครอบครัว (อินดู ทิกาการ์ อ่างใน

พระไพศาล วิสาโล , 2534 , หน้า 78) ผู้หญิงเป็นสัญลักษณ์การกำเนิด ผู้หญิงเป็นผู้ให้กำเนิดชีวิต เป็นผู้สร้างสรรค์ เป็นผู้พัฒนา และเป็นสัญลักษณ์แห่งความรัก สังคมใดก็ตามที่มีการเคารพผู้หญิง นั่นก็หมายความว่า สังคมนั้นเคารพชีวิตปัจจุบันผู้หญิงประสบความสำเร็จเพราะความยากลำบาก เนื่องจากการพัฒนาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีที่ทำให้ทุกสิ่งทุกอย่างกลายเป็นสินค้าไปหมด ผลก็คือผู้หญิงไม่ได้รับความเคารพนับถือ เนื่องมาจากผู้ชายเป็นผู้มีอำนาจ และครอบงำสังคมอยู่ จึงสร้างวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีมาควบคุมผู้หญิง

ได้มีการประชุมเกี่ยวกับมนุษย์และสิ่งแวดล้อมขององค์กรพัฒนาภาคเอกชนในปี ค.ศ.1972 โดยองค์การสหประชาชาติ ที่จัดขึ้นที่กรุงสต็อกโฮล์ม ทราบว่าคนท้องถิ่นในอินเดียได้ริเริ่มการปกป้องป่าไม้ซึ่งเป็นที่รู้จักในปัจจุบันในนามของขบวนการชิปโก้หรือ“Chipko Movement” ความสำเร็จของกิจกรรมผู้หญิงชิปโก้เป็นแรงบันดาลใจแก่กลุ่มท้องถิ่นอื่น ๆ ในซีกโลกใต้และยังกระตุ้นให้มีการพัฒนาที่ริเริ่มจากคนในท้องถิ่น ผู้เชี่ยวชาญด้านป่าไม้ที่เป็นผู้หญิงชาวตะวันตกยุคแรกๆที่ทำงาน โครงการป่าชุมชนก็ได้รับอิทธิพลจากผู้หญิงชิปโก้ (Braidott, et al.,1994)

ขบวนการ “ชิปโก้” เป็นภาษาฮินดี แปลว่า ขบวนการ “โอบกอด” เป็นสัญลักษณ์แห่งความผูกพันเป็นหนึ่งในเดียวระหว่างมนุษย์กับต้นไม้ อันเป็นตัวแทนของธรรมชาติทั้งหมด เป็นขบวนการนิเวศวิทยาในวงการอนุรักษ์ธรรมชาติยุคใหม่ที่ใช้ปฏิบัติการสันติวิธี โดยที่ผู้ปฏิบัติการส่วนใหญ่เป็นผู้หญิง (พระไพศาล วิสาโล, 2534) เนื่องจากในปี พ.ศ.2517 มีปัญหาเกิดขึ้นเมื่อกรมป่าไม้ปฏิเสธที่จะจัดสรรไม้ให้แก่วางงานหัตถกรรมในท้องถิ่น แต่กลับให้บริษัทผลิตอุปกรณ์กีฬารับสัมปทาน คณะกรรมการชาวบ้านได้พยายามเจรจาขอส่วนแบ่งไม้เพื่อใช้ทำอุปกรณ์ทางการเกษตรภายในหมู่บ้าน แต่กรมป่าไม้ไม่ยอมรับฟัง ชาวบ้านจึงตัดสินใจทำการต่อต้านในขณะที่มีประชุมกันนั้นสมาชิกที่ประชุมคือ จันดี ปราสาทก็ได้โผล่ออกมาว่า “ให้พวกเขาเห็นว่า เราไม่ยอมให้เขาโค่นต้นไม้ หากขวานจะฟันลงมา เราจะโอบต้นไม้เอาไว้” จากความคิดนี้ กลายเป็นเสียงเรียกให้เกิดการรวมตัวเป็นขบวนการขึ้น เป็นการปกป้องป่าไม้โดยสันติวิธี เมื่อบริษัทเข้ามาตัดไม้ก็เผชิญหน้ากับการชุมนุมใหญ่ของขบวนการชิปโก้ จึงทำให้การตัดไม้นั้นเป็นไปไม่ได้ จึงนับว่าเป็นเงินจ้างผู้หญิงเป็นยามเฝ้าต้นไม้ เช่นที่หมู่บ้านชิลยารา ในปี พ.ศ.2520 ทางกรมได้เปิดให้พ่อค้าประมูลตัดไม้ในป่าอัตรานี กลุ่มผู้หญิงในหมู่บ้านได้พากันนำค้ายาสลิจนนำไปผูกอบต้นไม้ที่ทางฝ่ายประมูลทำเครื่องหมายไว้เพื่อจะตัด โคน เจ้าหน้าที่ป่าไม้ได้พยายามเจรจากับผู้หญิง แต่ไม่สำเร็จจึงขึ้นเสียงสูงในที่ประชุมกลุ่มผู้หญิงนั้นว่า “พวกแกผู้หญิงหน้าโง่ แก่หรือเปล่าว่าป่าไม้ให้อะไรแก่เรา น้ำมันยาง ไม้ซุง และเงินตราต่างประเทศ” ผู้หญิงผู้เป็นหัวหน้าในที่ประชุม

สวนกลับอย่างทันควันว่า “ใช่ เรารู้ว่า ป่าไม้ให้อะไรแก่เรา ดิน น้ำ และอากาศบริสุทธิ์อย่างไรล่ะ เพราะดิน น้ำ และอากาศเป็นปัจจัยหลักของชีวิต” (สันติวิธี โสภณศิริ อ้างใน พระไพศาล วิสาโล, 2534, หน้า 21) จะเห็นได้ว่าผู้หญิงมีความเอื้ออาทรและมีบทบาทในการปกป้องรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมด้วยชีวิตของพวกเขาเอง ในขณะที่ผู้ชายมีเครื่องมือควบคุมผู้หญิงที่เรียกว่าการพัฒนาเศรษฐกิจ หรือความก้าวหน้าด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี

เพื่อให้เป็นการจำแนกบทบาทของผู้หญิงให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ผู้วิจัยนำเสนอออกเป็น 3 ตอน ย่อย คือ

1. บทบาทผู้หญิงกับการอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม
2. ผู้หญิงกับการผลิต
3. ผู้หญิงกับการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ

บทบาทผู้หญิงกับการอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

ในอดีตเพศหญิงมักจะใช้เป็นสัญลักษณ์ที่ใช้แทนธรรมชาติ ไม่ว่าจะพื้นดินที่เรียกกันว่า แม่ธรณี ซึ่งเป็นแหล่งกำเนิดสรรพชีวิตบนโลก เป็นแหล่งอาหารที่หล่อเลี้ยงสิ่งมีชีวิต หรือแม่น้ำที่เป็นปัจจัยสำคัญต่อการดำรงอยู่ของมนุษย์ทั้งใช้ดื่ม กิน และใช้ในภาคเกษตร และแม่โพสพซึ่งหมายถึงตัวที่เป็นแหล่งอาหารที่สำคัญของมนุษย์โดยเฉพาะในชนบทซึ่งผู้หญิงจะต้องพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติเป็นอย่างมาก อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจเพื่อการแข่งขัน ทำให้มีการนำเอาทรัพยากรธรรมชาติมาใช้เป็นจำนวนมาก ทำให้ทรัพยากรธรรมชาติเกิดความเสื่อมโทรม และผู้หญิงเป็นกลุ่มที่ได้รับผลกระทบจากวิกฤติทางนิเวศวิทยา เนื่องจากเป็นผู้ที่ทำงานกับธรรมชาติ อย่างไรก็ตามผู้หญิงเป็นผู้ที่มีศักยภาพสูงในการวางแผนเพื่อการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อม และเป็นทั้งกองหน้าและกองหลังของการฟื้นฟูสภาพสิ่งแวดล้อมในเวลาเดียวกัน เช่นกลุ่มสตรีบ้านหาดเต็ด บ้านหาดผาขน บ้านสบยาว บ้านน้ำเกียน บ้านใหม่สันติสุข และยังมีอีกหลาย หมู่บ้านที่ไม่ได้กล่าวถึงในที่นี้ ที่ได้ร่วมกันฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม โดยใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เช่น การบวชป่าและสืบชะตาแม่น้ำ การบวชป่าเป็นสื่อสัญลักษณ์ที่แสดงถึงความผูกพันและการพึ่งพาอาศัยระหว่างคนกับต้นไม้ (ป่า) และสัตว์ป่าซึ่งจะส่งผลดีต่อระบบนิเวศ วิถีชีวิตของชุมชนท้องถิ่น (โครงการบวชป่าชุมชน 50 ล้านต้น , 2539, หน้า 19)

จะเห็นได้ว่าแนวโน้มการมีส่วนร่วมของสตรีในการจัดการและการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ได้รับการยอมรับมากขึ้นทั้งในระดับนานาชาติและในประเทศไทย ซึ่ง

สตรีนั้นเป็นผู้ที่มีศักยภาพสูง และเป็นเป้าหมายหลักที่จะนำไปสู่การพัฒนาอย่างยั่งยืน เนื่องจากเป็นผู้ที่มีบทบาทสูงทั้งในครอบครัวและชุมชน และมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับธรรมชาติ โดยเฉพาะในประเทศไทย ผู้หญิงทั้งที่อยู่ในเมืองและชนบทนั้นมีบทบาทที่ทัดเทียมกับผู้ชาย ตามหลักที่ยึดถือปฏิบัติสืบมาในวัฒนธรรมการแต่งงาน ฝ่ายชายจะต้องไปสู้ออกและไปอยู่ร่วมกับครอบครัวของฝ่ายหญิงทำให้ผู้หญิงมีบทบาทและได้รับการยอมรับในครอบครัวมากกว่า ในประเทศกำลังพัฒนาและประเทศอื่นๆ ส่วนใหญ่ผู้หญิงไทยจะมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินหรือได้รับมรดกที่ดินเป็นของตนเอง ซึ่งเป็นการเพิ่มสถานภาพของสตรีในครอบครัวด้วย ในเชิงเศรษฐกิจ ผู้หญิงในชนบทมีบทบาททั้งในด้านการผลิต โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคเกษตรกรรม เป็นผู้หารายได้เสริมให้กับครอบครัว นอกจากนี้สตรีในชนบทมักจะเป็นกลุ่มที่รู้สภาพปัญหาและความต้องการของหมู่บ้าน จะสามารถบอกได้ว่าหมู่บ้าน หรือชุมชนนั้นมีสภาพปัญหาเป็นอย่างไรบ้าง และจะแก้ปัญหาต่างๆ ได้อย่างไรบ้าง ด้วยเหตุผลดังกล่าว ความคิดรวบยอดของการพัฒนาอย่างยั่งยืนจึงมุ่งมายังสตรีเป็นหลัก นอกจากนี้สตรียังมีบทบาทสำคัญในการส่งผ่านองค์ความรู้ต่างๆ ให้กับบุคคลในครอบครัวและชุมชน ดังนั้น อาจจะสามารถกล่าวได้ว่าผู้หญิงมีบทบาทหลักต่อการจัดการหรือบริหารรูปแบบของการบริโภคในครอบครัวที่ไม่เป็นภัยต่อสิ่งแวดล้อม หรือสามารถจัดการใช้ทรัพยากรธรรมชาติได้อย่างเหมาะสม หากได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานต่างๆ

ธรรมชาติของการดำเนินชีวิตของคนไทยในชนบท การรวมกลุ่มเพื่อทำกิจกรรมด้านการเกษตรนับเป็นกุญแจสำคัญที่จะทำให้สตรีสามารถดำเนินการรวมกลุ่มเพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมได้เป็นอย่างดี เช่น กรณีเขื่อนน้ำโจน จังหวัดกาญจนบุรี ที่กลุ่มสตรีได้รวมตัวกันต่อต้านการสร้างเขื่อน หรือกรณีของป่าชุมชน ที่กิ่งอำเภอศิลาลาด อำเภอปัว จังหวัดน่าน กลุ่มแม่บ้านในหมู่บ้านได้หารายได้เสริมโดยการทอผ้า กิจกรรมนี้มีส่วนช่วยบรรเทาความต้องการตัดไม้ลง แม้ว่าจะเป็นทางอ้อมก็ตาม หรืออีกตัวอย่างหนึ่งซึ่งแสดงให้เห็นบทบาทสตรีในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม คือกลุ่มหัตถกรรมสตรีบ้านคอนแคน ตำบลทุ่งกุลา อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ได้เข้าร่วมโครงการพัฒนาทอผ้าพื้นเมืองของสมาคมเทคโนโลยีที่เหมาะสม สตรีกลุ่มนี้สามารถผสมผสานเทคนิคการย้อมสีธรรมชาติที่ไม่ทำลายสภาวะแวดล้อมและธรรมชาติ นอกจากนี้กลุ่มดังกล่าวยังมีบทบาทในการพัฒนาด้านสิ่งสาธารณะ โดยทำความสะอาดวัดและสิ่งสาธารณะอื่นๆ เพราะมีจิตสำนึกร่วมกันว่าเป็นสถานที่สำคัญของหมู่บ้านที่จะต้องช่วยกันรักษา (กชกร อนุชา และสุรพล ศรีจิตต์, 2539, หน้า 7)

การรวมกลุ่มสตรี ทำให้เกิดการพบปะสังสรรค์ทางด้านแนวความคิด เกิดประสบการณ์ทั้งทางตรงและทางอ้อม อันนำมาซึ่งความกล้าแสดงออก ความมั่นใจ ความภาคภูมิใจต่อการอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมดังได้กล่าวมาแล้ว

ผู้หญิงกับการผลิต

อาหารแรกของมนุษย์ก็คือ น้ำนมจากแม่ ดังนั้นผู้หญิงจะเป็นผู้ผลิตอาหารธรรมชาติแรกสุด นอกเหนือจากการผลิตนมสำหรับทารกแล้วผู้หญิงยังต้องหาอาหารอื่นๆ จากธรรมชาติมาเลี้ยงตัวเองและลูกด้วย (Gatherers) การหาอาหารจากธรรมชาติเพื่อยังชีพนี้เป็นการผลิตแบบแรกๆ ในประวัติศาสตร์ยุคต้นของมนุษยชาติ

ในสังคมบุพกาลที่ยังชีพโดยการล่าสัตว์และการเก็บหาของจากธรรมชาติ (Hunting and gathering society) การหาและการผลิตอาหารโดยผู้หญิงเป็นพื้นฐานของความอยู่รอดของครอบครัวและชุมชน ถ้าปราศจากการเก็บของป่าเพื่อยังชีพโดยผู้หญิงแล้ว ชุมชนก็คงไม่สามารถอยู่รอดได้ เพราะการล่าสัตว์ของผู้ชายนั้นอาจไม่หลักประกันว่าจะประสบความสำเร็จทุกครั้ง ดังจะเห็นได้จากหลักฐานทางโบราณคดีว่า ชุมชนบุพกาลโดยส่วนใหญ่ยังชีพด้วยอาหารที่เก็บหาได้จากธรรมชาติ (โดยผู้หญิง) มากกว่าเนื้อสัตว์ที่ได้จากการล่าสัตว์ของผู้ชาย กล่าวคือ 80% ของอาหารประจำวันมาจากธัญพืช ผัก ไม้ผล รากพืช จากการเก็บหาจากธรรมชาติ ส่วนที่เหลืออีก 20% มาจากเนื้อสัตว์ นอกจากนี้ การล่าสัตว์ใหญ่ (รวมทั้งการทำสงคราม) ของผู้ชายนั้นไม่อาจเกิดขึ้นได้ถ้าไม่ได้รับการสนับสนุนเสบียงจากผู้หญิง ดังนั้น ผู้หญิงในสังคมบุพกาลจึงมีบทบาทสำคัญในการตัดสินใจเกี่ยวกับการออกเดินทางรอนแรมเพื่อล่าสัตว์ใหญ่และการทำสงคราม

ดังนั้น ความเชื่อที่ว่า การผลิตของผู้ชายในสังคมบุพกาล (โดยการล่าสัตว์) เป็นตัวจักรของการอยู่รอดและการพัฒนาสังคมจึงไม่ถูกต้องนัก

Shiva (1989) ได้กล่าวถึง ระบบเกษตรพื้นบ้านที่ผู้หญิงมีบทบาทสำคัญในการรักษาความอุดมสมบูรณ์ของผืนดินและระบบนิเวศเกษตร เพราะผู้หญิงเป็นผู้จัดการระบบปลูกพืชผสมผสานและพืชหมุนเวียน เป็นผู้ดูแลสุขภาพของสัตว์เลี้ยง และเป็นผู้ผลิตปุ๋ยหมักเพื่อนำไปใช้ในการปรับปรุงดิน ดังนั้นผู้หญิงจึงเป็นห่วงโซ่และข้อต่อที่สำคัญในวงจรความอุดมสมบูรณ์ของดินและนอกเหนือจากการรักษาสมดุลของระบบนิเวศเกษตรแล้ว ผู้หญิงยังมีหน้าที่ความรับผิดชอบในการพัฒนาเทคโนโลยีการเกษตรอีกหลายด้าน เช่นการ เก็บรักษา-ดูแล คัดเลือกเมล็ดพันธุ์พืช การพัฒนาเทคนิคการขยายพันธุ์พืช เช่นการปักชำ การเพาะเมล็ด การใช้เชื้อราเพื่อปรับปรุงดิน การประดิษฐ์เครื่องมือการเกษตรพื้นฐาน เช่น จอบ เสียม การพัฒนาเทคโนโลยีการเพาะปลูก เช่น การปลูกพืชหมุนเวียนสลับกับการพักดิน การคลุมดิน การปลูกพืชแนวระดับและการชลประทาน เครื่องมือการเก็บเกี่ยว เช่น เลี้ยว มีด ตะกร้า เครื่องมือและเทคโนโลยีการแปรรูปอาหาร เช่น ที่บดแป้ง การตากแห้ง การอบความร้อน การเก็บถนอมอาหารและการหมัก

ในขบวนการผลิตและการเตรียมอาหารจากพืช ผู้หญิงจำเป็นต้องมีความรู้และทักษะในการทำงาน เช่น การจัดหาเมล็ดพันธุ์ปลูก ผู้หญิงจะต้องมีความรู้เกี่ยวกับการเตรียมเมล็ดพันธุ์

การเพาะเมล็ด และลักษณะของดินซึ่งในการเตรียมเมล็ดพันธุ์นั้นผู้หญิงจะต้องมีทักษะในการจำแนก คัดเมล็ดพันธุ์ (ด้วยสายตา) และความรู้เกี่ยวกับความชื้น รวมทั้งเงื่อนไขสภาวะแวดล้อมที่เมล็ดพืชต้องการเพื่อการงอก ส่วนการปลูกนั้นผู้หญิงจะต้องมีความรู้เรื่องฤดูกาล ภูมิอากาศ ลักษณะของพืช สภาพอากาศ ปัจจัยทางภูมิศาสตร์และดิน รวมทั้งความคล่องแคล่วและพละกำลัง ส่วนการดูแลต้นไม้ที่ผู้หญิงจะต้องมีองค์ความรู้เกี่ยวกับโรคพืช การตกแต่งกิ่ง การผูกหลักค้ำ การให้น้ำ การปลูกพืชร่วม แมลงศัตรูพืช การดูแลดิน การหมั่นดูแลเอาใจใส่ และมีความอดทนรวมทั้งกำลังกายที่ต้องทุ่มเทให้กับพืช เหล่านี้เป็นปัจจัยสำคัญในการทำเกษตรให้ประสบความสำเร็จ หรือแม้แต่การเก็บเกี่ยวผลผลิตก็ต้องใช้ความรู้เกี่ยวกับการคัดเลือกเกรดคุณภาพ การแปรรูป การตลาดและการขยายพันธุ์พืชเป็นต้น (วิฑูรย์ ปัญญากุล , 2538, หน้า 36-37)

ในการผลิตแบบพื้นบ้าน ผู้หญิงจะมีภาระหน้าที่สำคัญหลายประการในระบบการเกษตร แต่เชื่อว่าผู้หญิงจะต้องทำงานหนัก หรือบทบาทหญิง - ชายจะมีความไม่ทัดเทียม และมีลักษณะความสัมพันธ์แบบคดเคี้ยวเช่นในปัจจุบัน เพราะหากมีการวิเคราะห์บทบาทของผู้หญิงอย่างละเอียดแล้วจะพบว่า ผู้หญิงจะมีภาระการทำงานที่เกี่ยวข้องกับวงจรอาหารโดยตรง ซึ่งความรับผิดชอบนี้เกี่ยวข้องโดยตรงกับการดำรงชีพและความเป็นอยู่ของครอบครัว ดังนั้นผู้หญิงมีบทบาทที่สำคัญในกระบวนการผลิต และการผลิตซ้ำซึ่งทำให้ผู้หญิงมีสถานะในครอบครัวและชุมชนค่อนข้างสูง

ในประเทศอินเดียและประเทศจีน วิธีการทำการเกษตรของผู้หญิงเป็นการปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมและเป็นการเกษตรที่คำนึงถึงความยั่งยืนและไม่ทำลายความอุดมสมบูรณ์ของดิน ความรู้และประสบการณ์ที่สั่งสมมาหลายชั่วอายุคน ซึ่งทำให้สตรีมีความยืดหยุ่นในการทำเกษตร (กชกร อนุชา และสุรพล ศรีจิตต์ , 2539, หน้า 11)

ผู้หญิงกับการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ

ในประเทศไทยโดยเฉพาะผู้หญิงในชนบทจะเป็นผู้ใช้ทรัพยากรธรรมชาติโดยตรง และเป็นผู้หาอาหารในครัวเรือน เป็นผู้เก็บผลผลิตจากต้นไม้ และพืชอื่น ๆ ที่ใช้เป็นอาหาร เชื้อเพลิง หนาน้ำ รับผิดชอบเรื่องการจัดหาน้ำสะอาด การจัดการน้ำที่ใช้แล้วและนำน้ำกลับมาใช้ใหม่สำหรับประโยชน์อื่น ๆ สำหรับผู้หญิงกับการจัดการน้ำ ได้รับการยกย่องจากองค์การสหประชาชาติ โดยได้กล่าวถึงปัญหาการจัดการน้ำว่า เป้าหมายในการจัดหาน้ำสะอาดจะบรรลุได้อย่างจริงจังก็ต่อเมื่อผู้หญิงได้เข้ามามีส่วนร่วมในเรื่องนี้อย่างแท้จริง จากการที่ผู้หญิงเป็นผู้ที่ใกล้ชิดกับธรรมชาติมาตลอดในฐานะ ผู้ใช้ ทำให้ผู้หญิงเป็นผู้ที่ส่งมอบคุณค่าซึ่งได้ส่งผ่านมา

จากคนรุ่นแล้วรุ่นเล่า เช่น เรื่องชนิดของต้นไม้ ว่า ชนิดไหนเหมาะสำหรับใช้เป็นฟืน พืชชนิดไหนสามารถใช้เป็นอาหาร หรือยาสมุนไพรได้ หรือสถานที่ใดสามารถหาแหล่งน้ำได้ในฤดูแล้ง

จากแนวคิดเบื้องต้น จะเห็นได้ว่าการมีส่วนร่วมของผู้หญิงกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมที่ผ่านมาจะมีการกล่าวถึงบทบาทของผู้ชายเป็นส่วนใหญ่ ในขณะที่ผู้หญิงซึ่งมีความสำคัญเท่าเทียมกับผู้ชายเพียงแต่ไม่ได้รับการกล่าวถึงจึงทำให้นักสตรีนิยมพยายามต่อสู้แก้ไขปัญหา เนื่องด้วยผู้หญิงเป็นผู้ได้รับผลกระทบโดยตรง จากการพัฒนา จึงเกิดขบวนการประชาชนเกิดขึ้นมากมาย โดยผู้หญิงมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม เพราะผู้หญิงมีความเกี่ยวข้องโดยตรงกับวงจรอาหารและความเป็นอยู่ของครอบครัว จึงเกิดการรวมกลุ่มของผู้หญิง ในการจัดการทรัพยากรในด้าน ป่า ดิน น้ำ และความยั่งยืนสมดุลคน โดยเฉพาะผู้หญิงถือเป็นหัวใจสำคัญของการจัดการ ทรัพยากรด้านนี้ คนในชุมชนทั้งหญิงและชาย ควรจะตระหนักถึงการอยู่ร่วมกัน การร่วมกันกำหนดระบบคุณค่า กติกา การวางแผนการใช้รักษา อนุรักษ์ ป่า ดิน น้ำ ภายใต้อำนาจร่วมกัน ตามระบบสิทธิร่วมกันของชุมชน และภูมิปัญญาที่ชุมชนสืบสานประยุกต์ต่อเนื่องกันมา จึงจะเป็นทิศทางหลักของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืนต่อไป

แนวความคิดเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม

เขาวัดถ้ำ อภิชาติวัลลพ (2533) ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมว่าต่างมีอิทธิพลต่อกัน โดยสภาพแวดล้อมเป็นตัวกำหนดรูปแบบวัฒนธรรมที่สำคัญ ทำให้เกิดแบบแผนการดำเนินชีวิตและบางครั้งแบบแผนการดำเนินชีวิตกลายเป็นมูลเหตุให้สภาพแวดล้อมต้องเปลี่ยนแปลงไปจนเกิดผลลัพธ์ เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างป่ากับมนุษย์ ป่าไม้นอกจากจะเป็นแหล่งทรัพยากร เพื่อนำไปใช้ในการสร้างที่อยู่อาศัย แหล่งอาหาร ยารักษาโรค ยังทำให้เกิดระบบวัฒนธรรมประเพณี ความเชื่อ เกิดการรวมกลุ่มทางสังคมและระบบการแลกเปลี่ยนต่าง ๆ และในทางกลับกันความอยู่รอดและความสมดุลของทรัพยากรป่าไม้ขึ้นอยู่กับกระบวนการใช้หรือจัดสรรทรัพยากรของชุมชนด้วย และหากมีการนำมาใช้อย่างฟุ่มเฟือยปราศจากการ วางแผนทรัพยากรก็หมดไปอย่างรวดเร็วได้

ในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ในสิ่งแวดล้อมหนึ่ง ๆ นั้น วัฒนธรรมทางด้านการบริโภคถือได้ว่าเป็นวิถีการดำเนินชีวิตอีกประการหนึ่งที่มนุษย์ได้พยายามคิดค้นหาเครื่องมือ เพื่อที่จะนำไปปรับใช้ และนำเอาทรัพยากรที่มีอยู่มาใช้เป็นประโยชน์ทางด้านอาหาร อันหมายถึง ความสามารถที่จะดำรงชีวิตอยู่ได้ต่อไป วัฒนธรรมนี้เชื่อว่าอยู่ด้วยตัวของมันเองเพียงโดด ๆ เพราะ

ยังมีปัจจัยอีกหลายอย่างซึ่งต่างมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันจนส่งผลต่อแบบแผนการบริโภค ซึ่งได้อาหารที่จะนำไป หล่อเลี้ยงร่างกายของมนุษย์นั่นเอง (กมลภรณ์ เสราดี , 2536, หน้า 9)

แนวความคิดกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมในระบบนิเวศ แนวความคิดนี้จะเน้นในเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างสังคมมนุษย์และสังคมต้นไม้ ในระบบนิเวศ ถูกเสนอโดยกลุ่มนักมนุษย์ศาสตร์ (แรมโบ Rambo, 1984 อ้างใน ลำแพน จอมเมือง, 2540, หน้า 14) ได้ศึกษาเกี่ยวกับ สิ่งแวดล้อมของมนุษย์โดยพิจารณาว่าสังคมมนุษย์และสังคมพืชเป็นสังคมที่มีความสัมพันธ์ต่อกัน ทั้งสองสังคมมีองค์ประกอบมีสายสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างกัน ในสังคมมนุษย์โครงสร้างทางสังคมซึ่งประกอบด้วยหน่วยต่าง ๆ เริ่มจาก ปัจเจกชน ครอบครัว กลุ่มและองค์กรต่าง ๆ มีระบบเศรษฐกิจ ระบบการเมือง ระบบการปกครอง ฯลฯ โยงยึดหน่วยย่อยต่าง ๆ ส่วนในสังคมพืชประกอบขึ้นด้วยโครงสร้างของสิ่งมีชีวิต และสิ่งที่ไม่มีชีวิตมีความเชื่อมโยงกันด้วยวงจรต่าง ๆ เช่นวงจรอาหาร วงจรแร่ธาตุ ฯลฯ สังคมมนุษย์และสังคมต้นไม้จะมีการถ่ายทอดความสัมพันธ์ระหว่างกัน ซึ่งอาจเป็นการส่งเสริมและการทำลายซึ่งกันและกัน เช่นสังคมมนุษย์จะใช้ประโยชน์จากป่ามากเกินไปจนป่าไม้ไม่อาจรักษาความสมดุลไว้ไม่ได้ ก็เกิดความเสื่อมโทรมและยังทำให้เกิดอุทกภัย ความแห้งแล้ง เป็นต้น การพิจารณาถึงการร่วมกันทั้งสองสังคมจะเป็นแนวคิดเบื้องต้นของการจัดการป่าเพื่อให้สังคมทั้งสองอยู่ร่วมกันได้

คณะกรรมการจัดงานคนศิวิลสังคม (2539, หน้า 8) ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมว่า ภูมิธรรมของธรรมชาติในสังคมปกากะญอคือที่ดิน (นา ไร่) ต้นไม้ ป่า ไม้ น้ำ สัตว์ (สัตว์ป่า สัตว์เลี้ยง) เครื่องมือเครื่องมือที่คนสร้างขึ้น ชุมชนปกากะญอไม่มีระบบกรรมสิทธิ์ในที่ดินทำกิน เพราะที่ดินนั้น ต่า ที่ ต่า เต่า(พระเจ้า) เป็นผู้สร้าง ระบบการผลิตแบบรวมหมู่และการจัดการที่ดินจึงเป็นหัวใจสำคัญของการผลิต ที่ดินทำกินจะมี 7 แห่ง หมุนเวียนกันทำทุกปี เพื่อให้โอกาสแก่ต้นไม้โตขึ้นมาใหม่ และรากของต้นไม้ที่ตัดไปก็จะนำไปเป็นปุ๋ยการจัดการความสัมพันธ์เช่นนี้มีความเหมาะสมโดยไม่เร่งธรรมชาติให้เวลาฟื้นตัวโดยธรรมชาติ

พ่อหลวงจอนิ โอโธธา (2539) ปราชญ์ชาวบ้าน กล่าวว่า ในตัวคนเรามีวิญญาณหรือขวัญอยู่ 37 ตัว 32 ใน 37 เป็นวิญญาณที่อยู่กับป่าคืออยู่กับต้นไม้หรือสัตว์ชนิดใดชนิดหนึ่ง หากต้นไม้หรือสัตว์ชนิดนั้นตายหรือสูญหายไป ปกากะญอจะมีชีวิตอยู่ไม่ได้ และเมื่อแรกเกิดปกากะญอจะตัดสายสะดือของทารกไปผูกติดกับต้นไม้ใหญ่ต้นใดต้นหนึ่งในป่าใกล้หมู่บ้านต้องเป็นต้นไม้ใหญ่ ห้ามตัด โคน หรือเผาต้นไม้ต้นเด็ดขาดเพราะมีความเชื่อว่าขวัญของเด็กจะถูกทำลายและเสียชีวิตและจะต้องทำพิธีแก้ และหากต้นไม้ตายเด็กจะเจ็บป่วยและอาจตายในที่สุด การดำเนินชีวิตของชาวปกากะญอจำเป็นต้องอยู่รอดร่วมกัน และชีวิตของคนมีความสัมพันธ์กับต้นไม้ตั้งแต่เกิด

เอนก นากะบุตร (2533) กล่าวว่า ดิน น้ำ ป่าไม้ ในอดีตจนถึงปัจจุบัน เป็นรากฐานการดำรงชีวิตของชุมชนชนบท และชนกลุ่มน้อย ชาติพันธุ์ต่างๆ ที่อาศัยอยู่ตามชายขอบของประเทศ มาเป็นระยะเวลาานานร้อยๆ ปี บางชาติพันธุ์ ตั้งถิ่นฐานอยู่ร่วมกับต้นน้ำ ก่อนการจัดตั้งรัฐในสมัยปัจจุบัน ซึ่งชุมชนเหล่านี้มีความเชื่อว่า

- ดิน คือ แผ่นดินแม่ เปรียบเสมือน แม่พระธรณีผู้ให้กำเนิดชีวิตและชุมชน
- ป่า คือ รกแห่งชีวิต และวัฒนธรรมที่รวมสิ่งดีงาม และความผูกพันต่อบรรพบุรุษ และความเชื่อที่ทำให้การสืบสานของชุมชนและการทำมาหากินอยู่รอดมาได้ชั่วลูกชั่วหลาน
- น้ำ คือ สายธารแห่งชีวิตที่เชื่อมโยงชีวิตทุกชีวิตเข้าด้วยกันและอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์แห่งป่าและแม่พระธรณี อันเปรียบเสมือนสายรอกที่เชื่อมทุกชีวิตสู่ครรภ์ของมารดา

ชุมชนเหล่านี้ มีระบบคุณค่าดั้งเดิม ความเชื่อ ที่ถูกกำกับ ดูแล ผ่านองค์กรดั้งเดิม ในรูปแบบแตกต่างกันเช่น องค์กรเหมืองฝาย คณะกรรมการรักษาป่าชุมชน คณะกรรมการอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำ ผู้อาวุโสในชุมชน หรือมีบุคคลที่เป็นตัวแทนของความเชื่อที่เชื่อมโยงระหว่าง “ความศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ” กับ “คน”

ประเวศ วะสี (2538, หน้า 2) กล่าวว่าธรรมชาติของสรรพสิ่งทั้งหลายนั้นเชื่อมโยงสัมพันธ์กันทั้งจักรวาลเป็นความเชื่อมโยงแบบเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง (Dynamic Relationship) ไม่มีอะไรดำรงอยู่ตายตัว ทั้งหมดดำรงอยู่เป็นระบบ ซึ่งมีผลกระทบถึงกันมนุษย์โดยทั่วไปจะมีโลกทัศน์แบบแยกส่วน เพราะความจำกัดของความรู้และความยึดถือในตนของตนเอง เห็นอะไร ๆ แยกกันอยู่เป็นก้อน ๆ ส่วน ๆ แบบตายตัว เมื่อตายตัวก็ไม่เชื่อมโยงสัมพันธ์กันอย่างมีพลวัต ทำให้เกิดความขัดแย้ง ความเป็นศัตรู การทำลาย และวิกฤต วิกฤตการณ์ของมนุษย์และธรรมชาติแวดล้อมเกิดจากโลกทัศน์และวิธีคิดที่ผิด อันเป็นมิจฉาทรรศนะ หรือมิจฉาทิจูอย่างหนึ่ง ดังนั้นสิ่งแวดล้อมไม่ได้อยู่โดด ๆ แต่เชื่อมโยงกับมนุษย์ สังคม เศรษฐกิจ การเมืองเป็นระบบ

มนัส สุวรรณ (2539:11) ได้อธิบายว่า เมื่อยุคหรือสมัยที่พื้นโลกยังมีความอุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรธรรมชาติ เป็นขณะเดียวกันที่จำนวนประชากรของโลกยังมีจำนวนน้อยมากเมื่อเทียบสัดส่วนของประชากร กับความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรแล้ว มนุษย์เราสามารถใช่ทรัพยากรได้อย่างเต็มที่ ไม่ว่าจะป่ป่าไม้ เชื้อเพลิง แร่ธาตุ น้ำ หรือทรัพยากรอื่น ๆ โดยไม่ต้องเกรงว่ามันจะหมดสิ้นได้ง่าย ๆ เพราะทรัพยากรที่มีอำนาจให้อย่างมากมายนี้เอง ได้กลายเป็นตัวกระตุ้นให้มนุษย์เริ่มหาวิธีที่จะนำมาใช้ประโยชน์ให้มากที่สุด

เมื่อปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมมีความเข้มข้นมากขึ้น กล่าวคือมีจำนวนประชากรเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว อัตราการนำทรัพยากรประเภทที่ไม่สามารถสร้างเสริมใหม่ได้ (Non Renewable Resources) ก็เกิดขึ้น

จากแนวคิดของนักวิชาการดังกล่าวข้างต้น ผู้วิจัยพอสรุปได้ว่ามนุษย์กับธรรมชาติมีปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันและกันอยู่ ความไม่สมดุลในปริมาณและการกระจายระหว่างประชากรกับทรัพยากรธรรมชาติประกอบกับเทคนิคและวิธีการในการจัดการทรัพยากร(Resource allocation) ที่ไม่มีประสิทธิภาพสามารถก่อให้เกิดปัญหาทางเศรษฐกิจและปัญหาต่อสิ่งแวดล้อมให้แก่พื้นที่ได้พื้นที่ใดพื้นที่หนึ่งอย่างไรก็ตามเป็นที่น่าสังเกตว่า ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาตินั้นมีได้ก่อให้เกิดปัญหาในทุกกรณี มีหลายกรณีที่มนุษย์และสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติมีส่วนสนับสนุนเกื้อกูลกันทำให้เกิดความสมดุลและความมั่นคงในเชิงนิเวศวิทยาสมดังคำกล่าวของ ประเวศ วะสี (2536, หน้า 22) ว่ามนุษย์จะต้องเรียนรู้ธรรมชาติทั้งหมดให้เป็นความเป็นไปของธรรมชาติที่เชื่อมโยงและพัฒนาจิตใจให้รักเพื่อนมนุษย์รักสิ่งแวดล้อม ลดความเห็นแก่ตัวจึงจะเป็นสัมมาทิฐิ

แนวความคิดเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่นของผู้หญิงกับการอนุรักษ์ทรัพยากรความหลากหลายทางชีวภาพ

เอกวิทย์ ณ ถลาง (2541, หน้า 9) ได้ให้ความหมายของภูมิปัญญาว่า เป็นความรู้ ความคิด ความเชื่อ ความสามารถ ความชัดเจน ที่กลุ่มชนได้จากประสบการณ์ที่สั่งสมไว้ใน การปรับตัวและดำรงชีพในระบบนิเวศ หรือสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมทางสังคม และวัฒนธรรมที่ได้มีการพัฒนาการสืบสานกันมา ภูมิปัญญาเป็นความรู้ ความคิด ความเชื่อ ความสามารถ ความชัดเจน ที่เป็นผลของการใช้สติปัญญาปรับตัวกับสภาวะต่าง ๆ ในพื้นที่ที่กลุ่มชนนั้นตั้งหลักแหล่งถิ่นฐานอยู่ และได้แลกเปลี่ยนสังสรรค์ทางวัฒนธรรมกับกลุ่มชนอื่น จากพื้นที่สิ่งแวดล้อมอื่นที่ได้มีการติดต่อสัมพันธ์กัน แล้วรับเอาหรือปรับเปลี่ยนนำมาสร้างประโยชน์ หรือแก้ปัญหาได้ใน สิ่งแวดล้อมและบริบททางสังคม วัฒนธรรมของกลุ่มชนนั้น ภูมิปัญญา จึงมีทั้งภูมิปัญญาอันเกิดจากประสบการณ์ในพื้นที่ ภูมิปัญญาที่มาจากภายนอกและภูมิปัญญาที่ผลิตใหม่หรือผลิตซ้ำ เพื่อแก้ปัญหาและการปรับตัวให้สอดคล้องกับความจำเป็น และความเปลี่ยนแปลง

สามารถ จันทร์สุรย์ (2540, หน้า 9) อธิบายว่า ภูมิปัญญา เป็นคำที่ใช้กันในหมู่นักศึกษามานานแล้ว ส่วนคำว่าภูมิปัญญาชาวบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือภูมิปัญญาไทย มีผู้สนใจพูดถึงกันมากเมื่อทศวรรษที่ผ่านมาเอง ทั้งองค์กรภาครัฐและองค์กรภาคเอกชน การเข้าใจเรื่อง ภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้เข้าใจถึงวัฒนธรรมของชาติได้ ดังนั้น

เรื่องภูมิปัญญาชาวบ้านจึงจำเป็นต้องทำความเข้าใจในเบื้องต้นเสียก่อนว่าภูมิปัญญาชาวบ้านคืออะไรและมีแนวทาง วิธีการศึกษาและส่งเสริมเผยแพร่อย่างไรบ้าง

ภูมิปัญญา (Wisdom) หรือภูมิปัญญาท้องถิ่น (Popular Wisdom) หมายถึง พื้นเพรากฐานของความรู้ของชาวบ้าน (เสรี พงษ์พิศ, 2536, หน้า 12) หรือความรู้ของชาวบ้านที่เรียนรู้และมีประสบการณ์สืบทอดกันมาทั้งทางตรงและทางอ้อม ซึ่งเรียนรู้จากผู้ใหญ่หรือความรู้ที่สะสมสืบทอดกันมา หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นหมายถึง ทุกสิ่งทุกอย่างที่ชาวบ้านคิดได้เอง ที่นำมาใช้ในการแก้ปัญหาเป็น สติปัญญา เป็นองค์ความรู้ทั้งหมดของชาวบ้าน ทั้งกว้าง ทั้งลึกที่ชาวบ้านสามารถคิดเอง ทำเอง โดยอาศัยศักยภาพที่มีอยู่แก้ปัญหาการดำเนินชีวิตได้ในท้องถิ่นอย่างสมสมัย และภูมิปัญญามีอยู่ 2 ลักษณะ คือ

- ลักษณะที่เป็นนามธรรม เป็นโลกทัศน์ ชีวทัศน์ เป็นปรัชญาในการดำเนินชีวิต เป็นเรื่องเกี่ยวกับการเกิด แก่ เจ็บ ตาย คุณค่า และความหมายของทุกสิ่งในชีวิตประจำวัน

- ลักษณะที่เป็นรูปธรรม เป็นเรื่องเกี่ยวกับเฉพาะด้านต่าง ๆ เช่น การทำมาหากิน การเกษตร หัตถกรรม ศิลปดนตรี และอื่น ๆ (2540)

คณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (2540) ได้กล่าวถึงลักษณะของภูมิปัญญาไทยว่า มีกระบวนการเกิด การสืบทอดองค์ความรู้ที่มีอยู่เดิมในชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ แล้วพัฒนา เลือกรสรปรับปรุงองค์ความรู้เหล่านั้นจนเกิดทักษะและความชำนาญ ที่สามารถแก้ไขปัญหาและการพัฒนาชีวิตได้อย่างเหมาะสมกับยุคสมัย แล้วเกิดองค์ความรู้ใหม่ ๆ ที่สืบทอดพัฒนาต่อไปอย่างไม่มีการสิ้นสุด

ฉลาดชาย รมิตานนท์ (2536, หน้า 18) ได้กล่าวถึงความหมายของภูมิปัญญาท้องถิ่นว่า “สติปัญญาอันเกิดจากการเรียนรู้ สะสม ถ่ายทอดประสบการณ์ที่ยาวนานของผู้คนในท้องถิ่น ซึ่งได้ทำหน้าที่ชี้แนะว่าการจะใช้ชีวิตอย่างยั่งยืนถาวรและกลมกลืนกับมนุษย์ด้วยกันเองกับป่าเขากับน้ำกับปลากับฟ้ากับนก กับดินกับหญ้า หรือธรรมชาติรอบตัวนั้นทำได้อย่างไร ดังนั้นภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงมีนัยเป็นเพียงแต่นามธรรมหากมีความหมายครอบคลุมไปถึงรูปธรรมของการดำรงชีวิตเช่นแบบแผนของการใช้ทรัพยากร เช่น การทำไร่นา ทำประมง แต่ทั้งนี้แบบแผนการใช้ทรัพยากร ดังกล่าวจะต้องกำกับด้วยกฎเกณฑ์คุณธรรมที่จะไม่เบียดเบียนธรรมชาติจนเสียสมดุล

คณะกรรมการโครงการบวชป่าชุมชน 50 ล้านต้น (2539:14) กล่าวถึงภูมิปัญญาว่า ความรู้หรือภูมิปัญญามีมาก่อนที่สังคมไทยจะมีเครื่องคอมพิวเตอร์ และเทคโนโลยีมากมายที่อำนวยความสะดวกมาใช้ ขณะที่สังคมอ่อนแอ สิ่งที่มีอยู่ในชุมชนเหล่านี้กลับมีคุณค่าสิ่งในการเยียวยา

ระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมที่เสื่อมโทรมไป ซึ่งควรได้รับการถ่ายทอดสู่คนรุ่นหลังเพื่อให้เกิดความยั่งยืนในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในอนาคตต่อไป

ผู้ใหญ่วินุบลย์ เข็มเฉลิม (อ้างใน กฤษฎา บุญชัย, 2539) ได้กล่าวถึงภูมิปัญญาท้องถิ่น ความหลากหลายทางชีวภาพว่า

“คนมันสัมพันธ์กับสิ่งเหล่านี้มาก่อนหลายพันปี หลายชั่วอายุคนแล้ว แต่ที่ไม่พูดถึงความหลากหลายก็เพราะเรายู่กับมันมานาน โดยที่ไม่จำเป็นต้องพูดถึง มนุษย์เริ่มเรียนรู้จากประสบการณ์ โดยการนำสิ่งต่างๆ มากินเป็นอาหารหรือเอามาแก้ปัญหาความทุกข์ยาก โดยการบังเอิญก็ดี โดยการที่สงสัยปรากฏการณ์ที่มันเกิดขึ้นไม่ว่าระหว่างพืชกับสัตว์ หรือ ระหว่างพืชกับพืช เมื่อมันคลี่คลายปัญหาที่เกิดขึ้น มนุษย์ก็รู้จักนำมาแก้ปัญหาที่มันคล้ายกัน เช่น เห็นลิงกินใบไม้ขณะที่เจ็บป่วยอยู่ มนุษย์ก็เริ่มสงสัยว่าถ้าคนเจ็บป่วยมีอาหารเหมือนลิงแล้ว นำใบไม้มาให้คนกินบ้างมันจะสามารถแก้ไขได้หรือไม่ ซึ่งบางอย่างมันก็กลายเป็นยารักษาโรค มันมีอารยธรรมที่ถูกสั่งสมมายาวนาน มีวัฒนธรรม มีการปฏิบัติ มีกระบวนการเรียนรู้ ทำให้คนรู้จักใช้ประโยชน์จากพืช จากความหลากหลายอันนี้มา มีวิธีการจัดการเยอะเยอะ ตั้งแต่กระบวนการแปรรูป กลายเป็นยารักษาโรคต่างๆ เหล่านี้นั้นเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตชาวบ้านมานาน เพียงแต่มันไม่ได้พูดเชิงหลักวิชาการ”

ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ แบ่งได้เป็น 2 ระดับ คือ ระดับที่สังเกตได้จากภายนอก คือ องค์ความรู้ เทคโนโลยีพื้นบ้าน และพฤติกรรมการใช้ชีวิตของชุมชน ซึ่งจะแสดงได้เห็นถึงภูมิปัญญาได้เด่นชัด กับระดับที่ลึกลงไป คือ ระบบความคิด ระบบคุณค่า ซึ่งเป็นสิ่งที่แฝงอยู่เบื้องหลังองค์ความรู้ เทคโนโลยีพื้นบ้าน และพฤติกรรมทั้งหลาย และเป็นตัวกำหนดโลกทัศน์ กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ซึ่งระบบความคิดดังกล่าวยากแก่การสังเกตเพียงผิวเผิน จะต้องพยายามศึกษาทำความเข้าใจอย่างลึกซึ้ง ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ จึงมี 2 มิติซ้อนกัน ดังนี้

1. ระบบคิด ระบบคุณค่า ระบบความเชื่อ ของชุมชนที่มีต่อความสัมพันธ์ระหว่างสภาพแวดล้อมธรรมชาติ ดังเช่น ในสังคมชนเผ่าปาเกาะญอ ที่มีระบบคิด ระบบคุณค่า ความเชื่อที่ว่ามนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ธรรมชาติมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์คุ้มครอง และมนุษย์ก็อยู่ภายใต้การคุ้มครองของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ด้วยเช่นกัน มนุษย์จึงต้องนอบน้อมต่อธรรมชาติ ดังนั้น ระบบคิด ระบบคุณค่า ความเชื่อของชนพื้นเมืองในสังคมตะวันออกที่มีต่อสภาพแวดล้อม อาจเรียกโดยรวมว่าเป็นอุดมการณ์สำนึกของชุมชนในการใช้ชีวิตที่สมดุลกับสภาพแวดล้อมธรรมชาติ

2. “องค์ความรู้” ที่มีต่อธรรมชาติและระบบนิเวศน์ทั้งหมด ทั้งในแง่ความรู้ในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการอยู่รอดของชุมชน ความรู้ในการรักษาฟื้นฟู อนุรักษ์ และพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพ เพื่อให้เป็นฐานทรัพยากรของชุมชน ได้แก่ ความรู้หมวดพื้นบ้าน สมุนไพร ความรู้ในการทำเกษตรกรรม ความรู้ด้านอาหาร ที่อยู่อาศัย การใช้สอยวัสดุ ธรรมชาติความรู้ด้านศิลปหัตถกรรมต่างๆ เป็นต้น รูปธรรมขององค์ความรู้เหล่านี้ เช่น การใช้เทคโนโลยีพื้นบ้านในการผลิต เช่น การเกี่ยวข้าวของชาวนาภาคใต้, เครื่องมือดักสัตว์, อุปกรณ์รักษาโรคของหมอพื้นบ้าน เป็นต้น

ระบบคิด ระบบคุณค่า ความเชื่อ และองค์ความรู้ของชุมชนท้องถิ่นที่มีต่อความหลากหลายทางชีวภาพได้สะท้อนผ่านวิถีชีวิตการทำมาหาเลี้ยงชีพ โครงสร้างความสัมพันธ์ของสังคม ประเพณี พิธีกรรม และสัญลักษณ์ต่าง ๆ ดังเช่น ความเชื่อของชุมชนว่า ดิน น้ำ ป่ามีผีคุ้มครอง ความเชื่อดังกล่าวได้เชื่อมโยงกับองค์ความรู้ในการทำเกษตรที่จะไม่ทำลายป่า เช่น การทำไร่หมุนเวียน, ระบบเหมืองฝาย ในขณะที่เดียวกันระบบความเชื่อดังกล่าวก็ส่งผลต่อพฤติกรรมของชุมชน เช่น การไม่ใช้ประโยชน์ในป่าศักดิ์สิทธิ์ของชาวลุ่มน้ำสายบุรี และปัตตานี หรือการไม่ตัดไม้ใหญ่ ไม้ลำสัตว์ใหญ่ของชาวปกากะญอในป่าทุ่งใหญ่นเรศวร ซึ่งระบบคุณค่า ความเชื่อ ก็ได้แสดงออกผ่านประเพณี พิธีกรรม เช่น พิธีไหว้ผีฝาย พิธีบวชป่า เป็นต้น

ความสำคัญของภูมิปัญญาชาวบ้านที่มีต่อการอนุรักษ์และพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพ ดังคำกล่าวของ (J. Bandyopadhyay และ Shiva , 1990 อ้างในเสน่ห์ จามริก และยศ สันสมบัติ , 2536)

“ความอยู่รอดของป่าเขตร้อน ขึ้นอยู่กับความอยู่รอดของบรรดาสังคมมนุษย์ซึ่งดำรงวิถีชีวิต ตามแบบของป่า บทเรียนเพื่อความอยู่รอดเหล่านี้ไม่ได้มาจากตำราวิชาการจัดการป่าแบบวิทยาศาสตร์แต่อย่างใดหากแต่เป็นความรู้ที่แนบแน่นอยู่ภายในชีวิต และความเชื่อถือในหมู่ชนชาวป่าของโลก”

จากการศึกษาวิจัยของโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการป่าชุมชนในภาคเหนือและอีสาน ในช่วงปี 2537-2537 ได้วิเคราะห์และสรุปภูมิปัญญาชาวบ้านในส่วนที่เกี่ยวข้องกับระบบนิเวศน์ไว้ดังนี้

1. ความรู้เกี่ยวกับความสัมพันธ์ของทรัพยากรดิน น้ำ ป่า กับคนในระบบนิเวศน์ชาวบ้านตระหนักว่า หากป่าหมดก็จะไม่มีน้ำในลำห้วย ระบบการผลิตของชุมชนจะไม่ได้ผล คนอยู่ไม่ได้

2. ความรู้เกี่ยวกับโครงสร้างและลักษณะของป่า ชาวบ้านเข้าใจการจัดลำดับชั้นของต้นไม้และพืชพรรณในป่าหรือถิ่นที่อยู่ของพืชที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต เช่น ผักป่า สมุนไพร ชาวบ้านสามารถจำแนกป่าออกเป็นประเภทต่างๆ เพื่อประโยชน์ของการอนุรักษ์และการใช้สอยในชีวิตประจำวัน

3. ความรู้เกี่ยวกับขีดจำกัดของการใช้ประโยชน์จากป่า ทำให้เกิดการสร้างกฎเกณฑ์ขึ้นเพื่อกำหนดแนวทาง วิธีการ และข้อห้าม เพื่อป้องกันมิให้มีการใช้ประโยชน์จากป่ามากเกินไป

4. ความรู้เรื่องการหมุนเวียนของธาตุอาหารในดิน และความเชื่อมโยงของมวลชีวภาพในระบบนิเวศเขตร้อน เช่น ระบบการทำไร่หมุนเวียน ที่เผาต้นไม้แห้งเพื่อเติมธาตุอาหารจากมวลชีวภาพแก่ดิน การปล่อยให้ป่าฟื้นตัวเอง การไม่นิยมปลูกพืชชนิดเดียวตลอดแปลง

5. ความรู้เรื่องการทดแทนในสังคมพืช รู้กระบวนการฟื้นตัวของป่า รู้จักพันธุ์ไม้เด่นในป่าเป็นประโยชน์ ชาวบ้านคนหนึ่งอาจจะรู้จักพันธุ์ไม้และสรรพคุณของพืชต่างๆ ไม่ต่ำกว่า 500 ชนิด (เสน่ห์ จามริก, 2536 อ้างในกฤษฎา บุญชัย, 2540, หน้า 7)

จะเห็นได้ว่ากระบวนการเรียนรู้ของชุมชนต่อธรรมชาติและสังคม จนก่อเกิดเป็นภูมิปัญญาในการดำรงชีพ ทั้งในส่วนที่เป็นอุดมการณ์สำนึก และในส่วนที่เป็นเทคโนโลยี มีความเป็นวิทยาศาสตร์อย่างยิ่ง เพราะชุมชนได้ทำการวิจัย ทดลอง วิเคราะห์ ประเมินผล และนำกลับไปพัฒนาปรับปรุง หากประสบปัญหา ก็จะใช้กระบวนการวิจัยอีก กระบวนการดังกล่าวเป็นวัฏจักรที่กระทำอย่างต่อเนื่อง ส่งผลให้เกิดการยกระดับองค์ความรู้และพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพ

ภูมิปัญญาท้องถิ่นของผู้หญิงกับการอนุรักษ์ทรัพยากรความหลากหลายทางชีวภาพ (Shiva, 1993 อ้างโดย วิฑูรย์ ปัญญากุล, 2538, หน้า 35) ได้กล่าวว่าผู้หญิงและความหลากหลายทางชีวภาพมีความเกี่ยวข้องกันอย่างลึกซึ้ง ระบบคิดที่มองว่าผู้หญิงว่าเป็น “เพศที่มีความสำคัญน้อยกว่าผู้ชาย” เป็นแนวความคิดที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานความเชื่อ เกี่ยวกับแนวทางการพัฒนากระแสหลักที่มองกระบวนการ พัฒนามีแนวทางเป็นเส้นตรงไม่ยอมรับความแตกต่างหลากหลายที่ดำรงอยู่ร่วมกัน ระบบแนวคิดแบบปิตุลาธิปไตย (Patriarchy) ใช้บรรทัดฐานของผู้ชาย ในการกำหนดคุณค่าของสิ่งต่าง ๆ โดยไม่สามารถ ยอมรับต่อการดำรงอยู่ของความแตกต่างหลากหลาย แต่ทุกอย่างจะต้องมีชั้นความสำคัญไล่เลียงกัน (Hierachy) ผู้หญิงที่มีความแตกต่างไปจากผู้ชายจึงได้รับการปฏิบัติอย่างไม่ทัดเทียม และถูกมองว่าด้อยค่า

ในระบบสังคมเช่นนี้ เป็นการกีดกันผู้หญิงให้ออกไปอยู่ในชายขอบสังคม (marginalization) เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นพร้อมกับการสูญเสียความหลากหลายที่เป็นราคาที่ต้องจ่ายให้กับการพัฒนา เพื่อความก้าวหน้าของระบบปิตุลาธิปไตย ที่มุ่งเน้นแต่การผลิตเชิงเดี่ยว ในระบบ

คิดเช่นนี้ การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ยังถูกปฏิเสธการ “พัฒนา” การเกษตร ยังคงมุ่งเน้นการผลิตเชิงเดี่ยวที่ทำลายความหลากหลาย กระแสการพัฒนาที่ทำลายความหลากหลายทางชีวภาพในโลก กลับเรียกร้องให้ประเทศโลกที่สามอนุรักษ์ความหลากหลายไว้ (กชกร อนุชา และสุรพล ศรีจิตต์, 2539, หน้า 6)

ความหลากหลาย เป็นหลักการของการทำงานและองค์ความรู้ของผู้หญิง เศรษฐกิจของชุมชนท้องถิ่น ในประเทศโลกที่สาม ส่วนใหญ่พึ่งพาทรัพยากร ชีวภาพ เพื่อการยังชีพและการดำเนินชีวิต ในสังคมเหล่านี้ ความหลากหลายทางชีวภาพ จึงเป็นทั้งปัจจัยเพื่อการบริโภค การอยู่รอดของชุมชน ทั้งระยะสั้นและระยะยาว ซึ่งขึ้นอยู่กับ การอนุรักษ์และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรชีวภาพอย่างยั่งยืน (เครือข่ายองค์กรสิ่งแวดล้อม, 2538, หน้า 203)

งานของผู้หญิงและองค์ความรู้ จึงเป็นแกนกลางในการอนุรักษ์ ทรัพยากรความหลากหลายทางชีวภาพและการใช้ประโยชน์ จากทรัพยากรอย่างยั่งยืน เพราะผู้หญิงทำงานอยู่ตรงกลาง ระหว่างภาคทางเศรษฐกิจ และผู้หญิงทำงานหลายบทบาทหน้าที่ ผู้หญิงจึงถูกละเลยจากนักเศรษฐศาสตร์ที่มองข้ามงานที่ผู้หญิงทำว่า ไม่ใช่การผลิตเพราะเป็นงานที่อยู่นอกกรอบ คำจำกัดความของการผลิต การละเลยและไม่ให้ความสำคัญกับงานที่ผู้หญิงทำ (วิฑูรย์ ปัญญากุล, 2538, หน้า 36)

ในชุมชนท้องถิ่น พิธีกรรม โดยส่วนใหญ่เป็นพิธีกรรมสำหรับการอนุรักษ์นิเวศธรรมชาติ พิธีกรรมไม่เพียงแต่จะเป็นภาพสะท้อนของคุณค่า เนื้อแท้ของความหลากหลายแต่ยังแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของแต่ละส่วนต่อระบบของคร่อม ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ที่ยอมรับและปกป้องบูรณาภาพอันไม่สามารถแบ่งแยกได้ การลบหลู่เมล็ดพันธุ์ก็เท่ากับลบหลู่ต่อบูรณาภาพของวงจรนิเวศและความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับนิเวศการเกษตรตลอดจนระบบการผลิตที่ยั่งยืนในทุกระดับพื้นบ้านนี้ไว้ว่า “นี่เป็นเมล็ดที่แม่ฉันปลูก และฉันก็ปลูกต่อมาอีกในครอบครัวของฉัน และลูกสาวฉันก็จะใช้เมล็ดพันธุ์ปลูกต่อไปด้วย”

มีบทเรียนหลายประการที่เราสามารถเรียนรู้จากประสบการณ์การปฏิบัติที่เป็นจริงของวิถีชีวิตประจำวันของสตรี ในการอนุรักษ์และเผยแพร่ความหลากหลายทางชีวภาพ อาทิเช่น

1. ความหลากหลายทางชีวภาพดังเช่นที่สะท้อนให้เห็นว่าความหลากหลายทางชีวภาพเป็นมิติของความสัมพันธ์ไม่ใช่มิติแห่งการแยกส่วน (Reductionist) การอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพจึงครอบคลุมถึงการรักษาความสัมพันธ์ที่เป็นรากฐานของดุลยภาพและการเกื้อกูล การอนุรักษ์ความหลากหลายไม่อาจกระทำแบบแยกส่วน ยกเว้นแต่เพื่อนำมาใช้เป็น

วัตถุดิบในการผลิต เพราะการอนุรักษ์ที่แยกส่วนนี้ ทำให้ความหลากหลายทางชีวภาพแยกออกจากการเป็น รากฐานของการดำรงอยู่ของระบบนิเวศ และการดำรงอยู่ของวัฒนธรรมชุมชน

2. การอนุรักษ์ความสัมพันธ์เชื่อมโยงต่าง ๆ (Reladness) จะต้องเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับความคิดเชิงพิธีกรรม (Secredness) และ (Inviolability) มโนทัศน์เรื่องพิธีกรรมความหลากหลายของเมล็ดพันธุ์ มีรากฐานมาจากระบบคิดและทัศนคติการมองโลกที่แตกต่างอย่างสิ้นเชิงกับ มโนทัศน์ที่มองเห็นพืชว่าเป็นสินค้าชนิดหนึ่ง ที่มีมูลค่าโดยวัดจากผลกำไรทางพาณิชย์

3. ธรรมชาติการพึ่งตนเองของระบบการเกษตรยั่งยืน แสดงให้เห็นถึงระบบการผลิต การบริโภคที่ครบวงจรในตัวเอง แต่ในความเข้าใจของนักเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก ผู้ผลิตและผู้บริโภคแยกออกจากกันอย่างเด็ดขาด และการผลิตสินค้าเท่านั้นจึงนับเป็นกิจกรรมการผลิตได้ การพึ่งพาตนเอง (หรือการผลิตเพื่อบริโภค) จึงไม่อาจนับเป็นกิจกรรมการผลิตหรืองานได้ ดังนั้นงานต่าง ๆ ที่ผู้หญิงกระทำจึงไม่ถูกนับว่าเป็นกิจกรรม การผลิตแน่นอนว่า มโนทัศน์เช่นนี้เป็นสิ่งที่ผิดพลาดแต่ก็เป็นมโนทัศน์กระแสหลักที่ครอบงำการวางแผนพัฒนาประเทศและนโยบายการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพด้วย

ถ้าเราพิจารณาคุณทรัพย์การชีวภาพ เราจะพบว่าทรัพยากรทุกอย่างจะมีคุณค่าทั้งทางสังคม วัฒนธรรม นิเวศ และเศรษฐกิจ แต่นักการเมืองและนักวางแผนนโยบายกลับสนใจที่จะมาดูลูกค้าทางเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียว ซึ่งคุณค่าทางเศรษฐกิจที่นักวางแผนนโยบายใช้ในการพิจารณาความสำคัญของคุณทรัพย์การชีวภาพ สามารถแบ่งออกได้เป็น 3 ประเภท คือ

1. “คุณค่าในการบริโภค” คือคุณค่าของผลิตภัณฑ์ที่ใช้สำหรับการบริโภคโดยตรงไม่ผ่านระบบตลาด เช่น ไม้ฟืน เนื้อสัตว์ ไม้ใช้สอย
2. “คุณค่าในการผลิต” คือคุณค่าของผลิตภัณฑ์ที่ใช้ประโยชน์ในทางพาณิชย์ได้
3. “คุณค่าในการใช้ประโยชน์ที่ไม่ใช่การบริโภค” คือคุณค่าทางอ้อมของระบบนิเวศที่มีบทบาทต่างๆ กันเช่นช่วยรักษาแหล่งต้นน้ำ, สังกะระห์แสง ควบคุมระบบภูมิอากาศ และการอนุรักษ์ดิน (Shiva , 1993)

โดยสรุปแล้วจะพบว่า ในเกือบทุกสังคม ผู้หญิงจะเป็นผู้ปกป้องดูแลทรัพยากร ความหลากหลายทางชีวภาพ เพราะผู้หญิงเป็นผู้นำทางการผลิต บริโภคอนุรักษ์ และผลิตซ้ำ แต่กระนั้นบทบาทและองค์ความรู้ของผู้หญิงก็ยังคงถูกละเลยเช่นเดียวกับบทบาทในเรื่องงาน และความเชี่ยวชาญของผู้หญิงถูกมองว่าเป็นเรื่องธรรมชาติงานของผู้หญิงที่ทำ ส่วนใหญ่จะเป็นการดูแลครอบครัวและชุมชน ดังนั้นงานของผู้หญิงจึงไม่ได้รับการกำหนดมูลค่าเป็นค่าจ้างแรงงานอย่างใด

แนวความคิดเกี่ยวกับความเข้มแข็งของชุมชน

ประเวศ วะสี (2538, หน้า 4) กล่าวว่า ความเข้มแข็งของชุมชนเป็นปัจจัยที่แก้ปัญหาทุกเรื่องพร้อมกัน ทั้งเศรษฐกิจ จิตใจ สิ่งแวดล้อม สังคม วัฒนธรรมและการเมือง ทุกคนควรที่จะเข้าใจเรื่องความเป็นชุมชนมีส่วนร่วมสร้างความเป็นชุมชน และแสวงหากลไกส่งเสริมสนับสนุนความเป็นชุมชน ถ้าปราศจากความเป็นชุมชนจะแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมไม่สำเร็จ “ความเป็นชุมชนเป็นอนาคตของโลก”

อนุชาติ พวงสำลี (2539, หน้า 8) อธิบายว่า การรวมตัวเพื่อปฏิบัติการพัฒนาสังคมหรือความร่วมมือ “เบญจภาคี” นี้ย่อมจะก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน (Interactive Learning Through Action) อย่างมีพลังและมีความหมายซึ่งนัยยะนี้ย่อมจะแตกต่างจากการรวมตัวกันสังสรรค์ เฮฮาหรือคึกคองเสีร์ต คูละครเพียงเท่านั้น

ความสำคัญของการรวมตัวและกระบวนการปฏิบัติการร่วมกันนี้ ย่อมจะต้องดำเนินไปโดยมีเป้าหมายและวิสัยทัศน์ต่อสังคมและอนาคตที่ร่วมกัน ดังนั้นการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนภายใต้กระบวนการใหม่ในการพัฒนา (New Development Paradigm) จึงนับเป็นกรอบทางความคิดอีกด้านหนึ่งที่จะต้องนำมาพิจารณาประกอบ

ประเวศ วะสี ได้กล่าวว่า การที่จะผลักดันกระบวนการใหม่ในการพัฒนาให้มีผลในทางปฏิบัตินั้น จะต้องใช้กระบวนการให้ทุกฝ่ายเข้ามามีส่วนร่วมและเรียนรู้ร่วมกันด้วยความรัก และทุกฝ่ายในที่นี้ก็คือ “เบญจภาคี” อันประกอบด้วย

1. ชุมชน ได้แก่ องค์กรประชาชน สถาบันครอบครัว สถาบันศาสนา อาสาสมัคร และประชาชนทั่วไป
2. รัฐ ได้แก่ รัฐบาลและหน่วยงานทางราชการ
3. นักวิชาการ ได้แก่ สถาบันการศึกษา ผู้ทรงคุณวุฒิ ผู้เชี่ยวชาญ และผู้ชำนาญการในด้านต่าง ๆ
4. องค์กรเอกชน ได้แก่ มูลนิธิ สมาคม องค์กรสาธารณประโยชน์ องค์กรพัฒนาเอกชน องค์กรการกุศล สื่อมวลชน ตลอดจนชมรมและกลุ่มต่าง ๆ
5. องค์กรธุรกิจ ได้แก่ บริษัท ห้างร้าน และนักธุรกิจเป็นต้น

เป็นที่น่าสังเกตว่า การนำเสนอองค์ประกอบของเบญจภาคีในลักษณะเช่นนี้มีนัยยะที่สำคัญอย่างน้อย 3 ประการ กล่าวคือ

1. โดยทั่วไปในกระแสการพัฒนาหรือกระบวนการทำงานพัฒนา (โดยเฉพาะการพัฒนาชนบท) ที่เป็นมาโดยตลอดนั้น นอกจากการทำงานในส่วนของภาครัฐหรือหน่วยงานของ

รัฐที่มีหน้าที่โดยตรงแล้ว กลุ่มองค์กรที่ทำงานในด้านนี้อีกส่วนหนึ่งก็คือ บรรดาองค์กรพัฒนาเอกชน (Non-Governmental Organisations - NGOs) ทั้งหลายที่ทำงานฝังตัวอยู่ในพื้นที่หรือหมู่บ้านต่างๆ ที่กระจายกันไปทั่วประเทศรวมทั้งในเขตชุมชนแออัดในเมืองนับเป็นเวลาสิบกว่าปีที่ผ่านมาและเป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปว่า การทำงานของทั้งสองฝ่ายมักมีลักษณะ “ต่างคนต่างทำ” หรือ “ประสานกันไม่ติด” และบ่อยครั้งก็มีลักษณะของความขัดแย้งกันอยู่เสมอ ทั้งในเชิงแนวคิด การพัฒนา วิธีการทำงาน และอื่นๆ อีกมากมาย กระแสความขัดแย้งเหล่านี้นับวันก็จะยิ่งทวีความรุนแรงและแบ่งแยกขั้วกันมากยิ่งขึ้น ผลก็คือปัญหาของชุมชนหรือประชาชนยังคงไม่ได้รับการแก้ไข ความขัดแย้งเหล่านี้วันก็ยิ่งจะบั่นทอนพลังซึ่งกันและกันลงไปทุกที ทั้งๆ ที่ทุกฝ่ายต่างก็มีเป้าหมายที่สอดคล้องกันเป็นส่วนใหญ่ นั่นคือการยกระดับคุณภาพชีวิตของประชาชนและชุมชนนั่นเอง ดังนั้น ข้อเสนอแนวทางการทำงานในลักษณะเบญจภาคีนี้ จึงมุ่งหวังให้ทั้งสองฝ่าย (หรือหลายฝ่ายก็ตาม) ได้หันหน้าเข้ามาทำงานร่วมกันหรือประสานงานกันบนเป้าหมายที่ร่วมกัน ซึ่งน่าจะเป็นหนทางหรือเป็นเวทีที่จะสร้างความเข้าใจลดความหวาดระแวงและความขัดแย้งซึ่งกันและกันได้ในระดับหนึ่ง

2. โดยข้อเท็จจริงแล้วความหมายของเบญจภาคีนั้น หากจะแปลกันตรงตัวก็คือ การรวมกัน 5 ฝ่าย แต่นัยยะของประเด็นนี้ได้อยู่ที่ตรงจำนวนฝ่ายที่จะต้องเป็น 5 เสมอไป จะเป็นที่ไรก็ตามแล้วแต่ว่าจะมีผู้เกี่ยวข้องกับเรื่องหรือโครงการนั้นๆ (Stakeholders) มากน้อยเพียงใด แต่คำว่า “เบญจจะ” นั้นเป็นคำที่ติดหูคนไทยและง่ายต่อการจดจำทำความเข้าใจ (ประเวศ วะสี, 2537) ดังนั้น ความหมายของความร่วมมือในที่นี้จึงมีลักษณะเป็น “พหุภาคี” มากกว่า เพราะโดยธรรมชาติแล้วคงจะกะเกณฑ์ให้เกิดความร่วมมือเฉพาะเท่านั้นเท่านั้นฝ่ายคงเป็นเรื่องที่เป็นไปไม่ได้และไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงหรือสถานการณ์ของแต่ละแห่ง

3. ซึ่งอาจจะถือเป็นหัวใจหรือแก่นความคิดของความร่วมมือ “พหุภาคี” ก็ว่าได้กล่าวคือ ในกระบวนการพัฒนาทางสังคมนั้นนับเป็นเรื่องที่ยากและมีความสลับซับซ้อน การทำงานในลักษณะต่างคนต่างทำนั้น ได้พิสูจน์ตัวเองแล้วว่า “ไปไม่รอด” กระบวนการสร้างความเข้มแข็งให้กับสังคม และชุมชนนั้นเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับคนหลายกลุ่มหลายฝ่าย แต่ละฝ่ายต่างก็มีจุดอ่อนจุดแข็งที่แตกต่างกันออกไป นักพัฒนาอาจมีความลึกซึ้งละเอียดอ่อนกับวัฒนธรรม และการทำงานร่วมกับชาวบ้าน ในขณะที่ราชการมีกลไกและอำนาจ นักวิชาการมีปัญญาความรู้ ความสามารถในการวิเคราะห์วิจัย สื่อมวลชนมีพลังในการผลักดันเผยแพร่ความคิด ในขณะที่ภาคธุรกิจมีพลังการจัดการและทรัพยากร หากเราสามารถรวมพลังสร้างสรรค์ความคิด จุดแข็ง และประสบการณ์ของฝ่ายต่างๆ เข้าด้วยกัน โดยผ่านกระบวนการทำงานร่วมกันอย่างโปร่งใส ทุกฝ่ายก็

จะสามารถตรวจสอบซึ่งกันและกันได้ เกิดความความเข้าใจในข้อจำกัดและมีการเรียนรู้ในการทำงานร่วมกัน ก่อเกิดเป็น “พลังทวีคูณ” (Synergy) (ไพบูลย์ วัฒนศิริธรรม , 2537) ซึ่งจะเป็นประโยชน์อย่างมหาศาลต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงสังคมให้ไปสู่เป้าหมายอันพึงปรารถนา ร่วมกันต่อไป

จิรพันธ์ กาญจนจิตรา(2539) ได้กล่าวถึงความหมายของคำว่าชุมชน หมายถึง กลุ่มบุคคลหลาย ๆ กลุ่มมารวมกันอยู่ในอาณาเขตและภายใต้กฎหมาย หรือข้อบังคับเดียวกัน มีการปะทะสังสรรค์กัน มีความสนใจร่วมกัน และมีผลประโยชน์คล้ายๆ กันและมีแนวพฤติกรรมเป็นอย่างเดียวกัน เช่น ภาษาพูด ขนบธรรมเนียมประเพณี หากจะแยกองค์ประกอบของชุมชน ให้เห็นชัดเจนคือ คน (People) มีความสนใจร่วมกัน (Common Interest) อาณาบริเวณ (Area) การปฏิบัติต่อกัน (Interaction) มีความสัมพันธ์ (Relationship)

กาญจนา แก้วเทพ (2538 , หน้า 4) ได้สรุปประสบการณ์ของนักพัฒนาชนบทว่าในหมู่บ้านที่ต้องเผชิญกับสภาพปัญหาทางด้านทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ปัญหาทางด้านเศรษฐกิจ ฯลฯ จะมีการรวมกลุ่มของชาวบ้าน ที่ก้าวออกมาพยายามหาวิธีการต่างๆ เพื่อแก้ไขปัญหาของชุมชน พยายามระดมสรรพกำลังต่างๆ ไม่ว่าจะมาจากภายในท้องถิ่นหรือจากภายนอกชุมชน เพื่อแก้ไขปัญหาโดยอาศัยแนวทางการพึ่งตนเอง และเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายการเรียนรู้ จากบุคคลสู่บุคคล จากชุมชนหนึ่งสู่ชุมชนหนึ่ง จากเครือข่ายสู่อีกเครือข่ายหนึ่ง ซึ่งเครือข่ายการเรียนรู้ดังกล่าวมีใช้ต่อกันด้วยเทคโนโลยี หรือข่าวสารข้อมูลในระบบที่มีวงจรมัลติมีเดียเป็น ตัวเชื่อมแต่กลับเป็น “ใจ” ที่ผูกโยงต่อกัน และด้วยการสื่อสารด้วย “ปากต่อปาก” “ตาต่อตา” ผ่านสายสัมพันธ์ ในหลายลักษณะเครือข่ายการเรียนรู้ ดังกล่าว คือกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม (เอนก นาคะบุตร ,2536 , หน้า 89)

ความยั่งยืนของทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม ที่มีขอบภูมิศาสตร์ของระบบนิเวศเดียวกัน มักจะครอบคลุมพื้นที่หลายชุมชนหรือหลายหมู่บ้านเกาะตัว เป็นเครือข่ายตามขอบเขตลุ่มน้ำ หรือขอบเขตป่าชุมชนเดียวกัน หรือเหมือนฝ่ายเดียวกัน เพื่อร่วมประสานข้อมูล การวางแผนการพัฒนา ใช้หรือฟื้นฟู การออกกฎระเบียบควบคุมกันเอง ตลอดจนการมีเวทีแก้ไขข้อปัญหา

ยิ่งกว่านั้น การรวมตัวเป็นเครือข่าย จำเป็นต้องมีแนวร่วมในการสานประโยชน์ ประสานจิตสำนึก ประสานการผลักดัน ร่วมกับกลุ่มแนวส่วนอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง อันถือเป็นการเพิ่มความหลากหลายที่เข้มแข็ง และยั่งยืนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

โดยสรุปยุทธศาสตร์ในการพัฒนาคน เพื่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และ สิ่งแวดล้อม จะต้องปรับฐานองค์ประกอบที่สำคัญ 5 องค์ประกอบที่เกี่ยวข้องกันคือ

1. Re - Value : การปรับระบบคิด ระบบคุณค่าใหม่
2. Re - Strategy : การปรับยุทธศาสตร์ การพัฒนา ทั้งระดับจุลภาคและมหภาค
3. Re - Process : การเน้นการมีส่วนร่วมของชุมชน ของระบบจารีตและภูมิปัญญา ผสานเข้ากับระบบคิดนโยบายและกฎหมายของรัฐ
4. Re - Structure : การจัดปรับองค์กร ดำเนินงานทั่วของชุมชนและของรัฐ ให้ สอดคล้องกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และ สิ่งแวดล้อม
5. Re - habilitate : การฟื้นฟูทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม โดยเน้นการมีส่วนร่วมของ ชุมชน

ขั้นตอน ตั้งแต่ การวางแผน การปรับปรุง การออกกฎระเบียบ และการรองรับสิทธิ ของชุมชนเป็นบทเรียนจากหลายชุมชน คำแรงความยั่งยืนของทรัพยากร จะพบว่าชุมชนเหล่านั้น คำแรง สืบสานไว้ซึ่งเอกลักษณ์ ของระบบวัฒนธรรม ชาติพันธุ์ทั้งความเชื่อ จารีตพิธีกรรม และ พฤติกรรมการใช้ รักษาที่อยู่ภายใต้การเคารพ อ่อนน้อมต่อจารีตและกฎเกณฑ์ ในการกำกับดูแล ขององค์กรชุมชน จึงส่งผลให้ชุมชนและวิถีชีวิตชุมชนโดยรวม อยู่ร่มเย็นเป็นสุขและปรับตัว อยู่รอดท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงได้

แนวความคิดเกี่ยวกับการมีส่วนร่วม

ขวัญชัย วงศ์นิติกร (2532, หน้า 9) ได้ให้คำจำกัดความเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมว่าการมี ส่วนร่วมประกอบด้วย 3 มิติ ได้แก่ 1. การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจว่าควรทำอะไร ส่วน มิติที่ 2. ได้แก่ การมีส่วนร่วมเสียสละในการพัฒนาและการลงมือปฏิบัติการตามที่ได้ตัดสินใจ สำหรับมิติที่ 3. ได้แก่ การมีส่วนร่วมในการแปลงผลประโยชน์ที่เกิดจากการดำเนินงาน และใน การประเมินผล

ทวีทอง หงษ์วิวัฒน์ (2537:28) ยังได้ให้คำจำกัดความการมีส่วนร่วมของประชาชนว่า การมีส่วนร่วมของประชาชนคือ การที่ประชาชนหรือชุมชนพัฒนาขีดความสามารถของตนเองใน การจัดและควบคุมการใช้และการกระจายปัจจัยการผลิตที่มีอยู่ในสังคม เพื่อประโยชน์ต่อการ ดำรงชีพทางเศรษฐศาสตร์และสังคมตามความจำเป็นอย่างสมศักดิ์ศรีในฐานะสมาชิกในการมี ส่วนร่วมประชาชนได้พัฒนาการรับรู้และภูมิปัญญา

ซึ่งแสดงออกในรูปการตัดสินใจในการกำหนดทิศทางของตนเองอย่างเป็นตัวของตัวเองนอกจากนั้นได้เสนอว่าการพัฒนาโดยให้ประชาชนมีส่วนร่วม จะต้องยึดแนวทางในการปฏิบัติ 3 ประการ คือ

1. ต้องถือเป็นตัวหลักในการแก้ปัญหา องค์กรภายนอกเป็นตัวกระตุ้นส่งเสริมและสนับสนุนเท่านั้น

2. กิจกรรมการพัฒนาจะต้องเริ่มจากพื้นฐานของชุมชน กล่าวคือ วิถี ทิศทางที่ดำรงอยู่ในชุมชนทั้งในอดีตและปัจจุบันการยึดเยียดกิจกรรมการพัฒนา ซึ่งกำหนดตามกรอบความคิดของคนภายนอก นอกจากจะไม่นำไปสู่การมีส่วนร่วมที่แท้จริงแล้วยังเป็นการทำลายศักยภาพการแก้ปัญหาชุมชนสร้างลักษณะขาดความมั่นใจในตนเองและปมการพึ่งพาพึ่งจากภายนอก

4. ปัญหาบางอย่างระดับการรับรู้ของชุมชนอาจมีข้อจำกัดการมีส่วนร่วมของ

5. ประชาชนจึงครอบคลุมถึงการกระจาย และสื่อสารข้อมูลข่าวสาร เพื่อการพัฒนาการเพื่อเพิ่มขีดความสามารถทางด้านกรรับรู้ของประชาชน

นำชัย ทุนผล (2529) ได้ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมของประชาชนในว่าบุคคลหรือกลุ่มที่จะเข้ารับการพัฒนานั้นเป็นการที่ประชาชนเข้ามาเกี่ยวข้อง โดยการใช้ความพยายามหรือใช้ทรัพยากรบางอย่างส่วน กิจกรรมที่มุ่งสู่การพัฒนาของชุมชนและองค์ประกอบของการมีส่วนร่วมมีดังนี้

1. ประชาชนเข้าร่วมเกี่ยวข้องในกิจกรรมการพัฒนา

2. ผู้เข้าร่วมได้ใช้ความพยายามบางอย่างส่วนตัว เช่น ความคิด ความรู้ ความสามารถ หรือทรัพยากรบางอย่างได้แก่ เงินทุน วัสดุในกิจกรรมการพัฒนา

เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง (2528 : 22) ได้แยกแยะขั้นตอนที่ประชาชนควรมีส่วนร่วมไว้เป็น 4 ขั้นตอน คือ

1. การมีส่วนร่วมในการค้นหาปัญหาและสาเหตุของปัญหาของชาวชนบท

2. การมีส่วนร่วมในการวางแผนดำเนินกิจกรรม

3. การมีส่วนร่วมในการลงทุน และปฏิบัติงาน

4. การมีส่วนร่วมในการติดตามประเมินผลงาน

1. การมีส่วนร่วมในการค้นหาปัญหาและสาเหตุของปัญหาของชาวชนบท

ขั้นตอนนี้เป็นขั้นตอนเริ่มแรกที่สำคัญที่สุด เพราะถ้าประชาชนยังไม่สามารถเข้าใจปัญหาและสาเหตุของปัญหาด้านตัวของเขาเอง กิจกรรมต่าง ๆ ที่ตามมาก็ไร้ประโยชน์เพราะชาวชนบทจะขาดความเข้าใจและมองไม่เห็นความสำคัญของกิจกรรมนั้น สิ่งหนึ่งที่แน่นอนที่สุดคือชาวชนบทเป็นผู้อยู่กับปัญหาและรู้จักปัญหาของตนเองดีที่สุดแต่มนุษย์ย่อมจะยังมองปัญหาของตนไม่ชัดเจนจนกว่าจะมีเพื่อนมาช่วยให้ตนวิเคราะห์ถึงปัญหา และสาเหตุของปัญหาของตนได้เด่นชัดยิ่งขึ้น เจ้าหน้าที่หรือนักพัฒนาจะมีหน้าที่เสมือนหนึ่งเป็นกระจกเงาผู้คอยสะท้อนภาพหรือเป็นจิตแพทย์ผู้คอยซักถามให้ชาวชนบทได้เห็นภาพของปัญหาและวิเคราะห์ปัญหาด้วยตนเอง

2. การมีส่วนร่วมในการวางแผนการดำเนินกิจกรรม

การวางแผนดำเนินกิจกรรมเป็นขั้นตอนต่อไปที่ขาดไม่ได้เพราะถ้าหากเจ้าหน้าที่หรือนักพัฒนาต้องการเพียงแต่ผลงานการพัฒนาวัตถุให้เสร็จสิ้นโดยฉับไว ก็จะดำเนินกิจกรรมการวางแผนงานเสียด้วยตนเอง ผลที่ตามมาคือ ต่อไปเมื่อขาดเจ้าหน้าที่ชาวชนบทก็ไม่สามารถจะดำเนินการวางแผนได้ด้วยตนเอง อาจจะมี ความยากลำบากที่จะผลักดันให้เจ้าหน้าที่หรือนักพัฒนาทำหน้าที่เป็นเพียงเพื่อนของชาวชนบทในการช่วยกันวางแผนงาน เพราะชาวชนบทโดยทั่ว ๆ ไปมีการศึกษาน้อยแต่ถ้าเราไม่ทำให้ชาวชนบทได้มีส่วนร่วมในขั้นตอนนี้ โอกาสที่ชาวชนบทจะได้รับการศึกษาและพัฒนาตนเองในการวางแผนการดำเนินงานก็จะหมดไป เจ้าหน้าที่หรือนักพัฒนาจะต้องทำใจให้ได้ว่าการศึกษาดังกล่าวต้องเริ่มความยากง่าย เร็ว ช้า จาก ระดับผู้ที่ได้รับการศึกษามีใช้จากระดับความรู้ ความสามารถของตน

3. การมีส่วนร่วมในการลงทุนและปฏิบัติงาน

ถึงแม้ชาวชนบทยากจนและขาดแคลนทรัพยากร แต่ชาวชนบทก็มีทรัพยากร ที่สามารถเข้ามามีส่วนร่วมในการลงทุนและการปฏิบัติงานได้ เพราะจากประสบการณ์การทำงานชนบท อย่างน้อยชาวชนบทมีแรงงานของตนเป็นขั้นต่ำที่สุดที่สามารถจะเข้าร่วมได้ในหลาย ๆ แห่ง ชาวชนบทสามารถจะร่วมลงทุนในกิจกรรมหลายๆ ประเภทได้การลงทุนและการปฏิบัติงานจะทำให้ชาวชนบทคิดต้นทุนให้กับตนเองในการดำเนินงาน และจะระมัดระวังรักษากิจกรรมที่สร้างขึ้นเพราะเขาจะมีความรู้สึกร่วมเป็นเจ้าของ ซึ่งต่างไปจากสภาพที่การลงทุน และการปฏิบัติงานทั้งหมดจากปัจจัยภายนอกจะมีอะไรเสียหายก็มีต้องเดือนร้อนมากนัก และการบำรุงรักษาจะไม่เกิด เพราะเมื่อไม่ใช้ของเขา เขาก็จะไม่บำรุงรักษา ไม่รักและหวงแหนมัน นอกจากนั้นการร่วมปฏิบัติงานด้วยตนเอง ให้ได้เรียนรู้การดำเนินกิจกรรมอย่างใกล้ชิดและเมื่อเห็นประโยชน์ก็จะสามารถดำเนินกิจกรรมชนิดนั้นด้วยตนเองต่อไปได้

4. การมีส่วนร่วมในการติดตามและประเมินผลงาน

ขั้นตอนนี้เป็นขั้นตอนสุดท้ายที่สำคัญอย่างยิ่งอีกเหมือนกัน เพราะถ้าหากการติดตามงานและการประเมินผลงานขาดการมีส่วนร่วมของชาวชนบท แต่การดำเนินการโดยบุคคลภายนอกชาวชนบทย่อมจะไม่ได้ประเมินตนเองว่างานที่ทำไปนั้นได้รับผลดี ได้รับประโยชน์หรือไม่อย่างไร การดำเนินกิจกรรมอย่างเดียวกันในโอกาสต่อไป จึงอาจประสบความยากลำบาก เพราะชาวชนบทไม่ได้ประเมินด้วยตนเองให้รู้แจ้งว่าดีหรือไม่ดีอย่างไร แน่แน่นอนที่สุดอาจจะมีผู้โต้แย้งว่าการประเมินที่เที่ยงธรรมที่สุดน่าจะมาจากบุคคลภายนอกที่ไม่ได้ยุ่งเกี่ยวกับกิจกรรมนั้นๆ แต่ถ้าคิดถึงจุดหมายของการพัฒนาที่จะมุ่งการพัฒนาคน การคำนึงถึงความเที่ยงธรรมในแนวความคิดคนภายนอกย่อมไร้ประโยชน์ การผสมผสานระหว่างคนภายนอกกับชาวชนบทย่อมจะเกิดประโยชน์ตามวัตถุประสงค์มากกว่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งหากส่วนประกอบของคนที่ไม่ได้เกี่ยวข้องกับกิจกรรมจะเป็นชาวชนบทในหมู่บ้านอื่น มาร่วมประเมินด้วยก็จะก่อประโยชน์ไม่น้อย เพราะนอกจากเป็นการเผยแพร่กิจกรรมต่อไป ถ้ากิจกรรมนั้นเกิดประโยชน์แล้ว ชาวชนบทเองจะเข้าใจและมองคุณค่าของสิ่งต่างๆ คล้ายคลึงกับชาวชนบทด้วยตนเอง

ขบวนการหรือขั้นตอนในการมีส่วนร่วมของประชาชนดังกล่าวข้างต้น หากพิจารณาจากทัศนคติของเจ้าหน้าที่แล้วจะเห็นได้ว่า ไม่ใช่ของง่ายที่ดำเนินการให้ครบวงจรดังกล่าว เพราะเจ้าหน้าที่มีแนวโน้มที่จะใช้วิธีที่จะเข้าไปหาชาวชนบทเพื่อชี้แจง อบรม สั่งสอน ซึ่งแสดงให้เห็นถึงทัศนคติของเจ้าหน้าที่ ตนเป็นผู้ที่สูงกว่า มีความรู้มากกว่า ซึ่งเป็นสิ่งที่น่าเห็นใจเจ้าหน้าที่เป็นอย่างยิ่ง เพราะเจ้าหน้าที่เองก็เป็นคนหนึ่งในโครงสร้างสังคมตามที่ได้กล่าวมาแล้ว และยังมาได้พบกับชาวบ้านที่มีทัศนคติที่คล้ายคลึงกันที่คิดว่าเจ้าหน้าที่เป็นผู้มีทรัพยากร เป็นผู้มีอำนาจ มีความรู้ มีทุกสิ่งทุกอย่างสูงกว่า การคาดหวังของชาวบ้านต่อตัวของเจ้าหน้าที่ในลักษณะดังกล่าว ย่อมจะทำให้เจ้าหน้าที่ลืมน ลืมหลักการได้ไม่ยากเลย เทคนิคในการทำงานกับชาวชนบทจึงเป็นของจำเป็นอย่างยิ่ง

ทวิทอง หงษ์วิวัฒน์ (2527, หน้า 268-290) ได้ศึกษาลักษณะการมีส่วนร่วมของประชาชนในกองทุนยาและเวชภัณฑ์ประจำหมู่บ้าน โดยสรุปไว้ ดังนี้

1. การมีส่วนร่วมของชุมชนในกระบวนการริเริ่ม เป็นการเรียนรู้การประเมินและสรุปถึงสภาพปัญหาสุขภาพที่ชุมชนประสบอยู่จัดลำดับความสำคัญของปัญหาและการสำรวจศักยภาพความพร้อมตลอดจนถึงการค้นหาปัญหาและเลือกใช้วิธีการและเครื่องมือที่เหมาะสม เพื่อการแก้ไขปัญหาค้นพบตามลำดับก่อนหลัง

2. การมีส่วนร่วมของประชาชนในการวางแผน กำหนดโครงสร้างคณะกรรมการบริหารกองทุนกระบวนการ ได้มาซึ่งตัวบุคคลที่จะดำรงตำแหน่งในคณะกรรมการ และกระบวนการในการกำหนดราคาหุ้น

3. การมีส่วนร่วมของชุมชนในการดำเนินกิจกรรมเป็นไปในรูปของการเสียสละ แรงงานเงินทอง หรือรับผิดชอบกิจกรรมทั้งหมดของการบริหารจัดการจัดการกองทุน

4. การมีส่วนร่วมในกระบวนการควบคุมและประเมินผลถือเป็นบทบาทขั้นสูง ในกระบวนการของการมีส่วนร่วมรับผิดชอบ โครงการการพัฒนาที่เกี่ยวข้องกับชีวิตชุมชนตราบใด ที่ประชาชนสามารถพัฒนาชุมชนของตน สามารถเข้าไปมีส่วนร่วมได้ในทุกขั้นตอนก็เท่ากับประชาชนเข้าไปสามารถเปลี่ยนแปลงบทบาทการพัฒนาตนเอง ซึ่งย่อมได้รับผลของการพัฒนาตามที่ตนเองต้องการ

อย่างไรก็ตาม (Bartillo, 1983 : อ้าง โดย นำชัย ทุนพล, 2529, หน้า 8) ได้ให้ทัศนะว่า การมีส่วนร่วมในการพัฒนาของประชาชนนั้นจะต้องเป็นการมีส่วนร่วมที่ประชาชนมีอิสรภาพ และความเต็มใจในการเข้าร่วม มิใช่การมีส่วนร่วมเพราะการเกรงใจหรือการถูกขอร้องของเจ้าหน้าที่ หรือผู้มีอำนาจอันไม่ใช่รูปแบบของการเข้ามามีส่วนรวมในการพัฒนาอย่างแท้จริงคณะกรรมการเครือข่ายองค์กรสิ่งแวดล้อม (2538, หน้า 16) ได้กล่าวถึงสาระการมีส่วนร่วมของประชาชนว่า เป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมรับผิดชอบในเรื่องต่าง ๆ อันมีผลกระทบต่อตัวประชาชนเองการที่ ความสามารถทำให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาชนบทเพื่อแก้ไขปัญหาและแนะนำซึ่งสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนที่ด้อยได้นั้น ผู้นำการเปลี่ยนแปลงต้องยอมรับปรัชญาการพัฒนาชุมชนที่ “มนุษย์ทุกคนต่างมีความปรารถนาที่จะอยู่ร่วมกับผู้อื่นและพร้อมที่จะอุทิศตนเพื่อกิจกรรมของชุมชนขณะเดียวกันต้องยอมรับด้วยความบริสุทธิ์ใจว่ามนุษย์นั้นสามารถพัฒนาได้ถ้ามีโอกาสและชี้แนะได้ถูกต้อง